

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

पॅम ब्राऊन

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने आधुनिक शुश्रूषाशास्त्राचा पाया घातला. १८५४ च्या क्रिमिअन युद्धातील जखमी सैनिकांमधून फिरणारी कनवाळू “कंदिलवाली माई” म्हणून तिचा उल्लेख होतो.

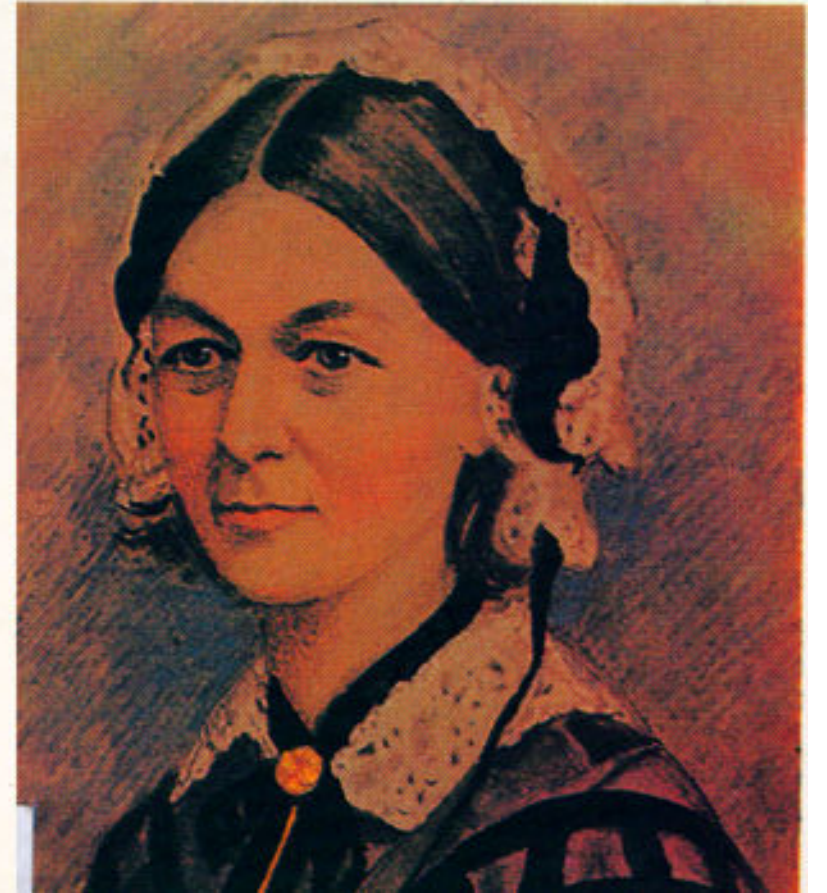
परंतु याहून अधिक काही तिच्याजवळ होते. ती खंबीर आणि कल्पनाक्षम स्त्री होती. रुग्णालयातील परिस्थिती सुधारण्यासाठीच्या तिच्या लढ्यामुळे ती जगभर आदरास पात्र ठरली. तिच्या काळी, परिचारिका होणे नामुष्कीचे होते; त्यांच्यातील दारू आणि वेश्याव्यवसाय यामुळे त्यांना समाजातील गाळाचे रूप आले होते. त्यामुळे बरीच वर्षे तिच्या कुटुंबाने तिला परिचारिका होण्यापासून परावृत्त केले.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने हे सर्व बदलले. तिने संशोधन कार्यास सुरुवात केली आणि रुग्णालयातील शुश्रूषेसंबंधीच्या प्रत्येक बारीक-सारीक तपशिलावरची ती ब्रिटनमधील तज्ज्ञ झाली. ज्या युद्धनेत्यांनी आणि सरकारी मंत्र्यांनी तिच्या सुधारणांना विरोध केला त्यांच्याशी ती झगडली. परिचारिका तसेच समाजातील रुग्णांच्या विविध गटांसाठी तिने पन्नास वर्षे अविश्रांत कार्य केले.

तिच्या अंतकाळापर्यंत तिने परिवर्तन घडवून आणले होते. आता रुग्णालये स्वच्छ, जीवनरक्षक स्थळे बनली होती आणि शुश्रूषा कार्य आजच्याप्रमाणे आदरणीय, कौशल्यपूर्ण पेशा बनले होते.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

आधुनिक शुश्रूषेचा पाया घालणारी खंबीर ब्रिटिश प्रणेती

नाईटिंगेलस परदेशात

धामाने निवळणारे सहा घोडे जेव्हा रस्त्याच्या टोकाला पोहोचले तेव्हा त्या मोठ्या घोडागाडीला एक जोराचा हिसका बसला. पण फ्रान्समधील रस्त्यांच्या तुलनेत इटलीतील रस्ते काहीच नव्हते. वडिलांनी आपल्या ग्रीक कवितांच्या पुस्तकातून जराशी नजर उचलून वर पाहिले अन् पांघरूणात गुरफटून गाढ झोपलेली आई किंचित चुळबुळली. फ्लॉरिन्स बाहेर उतरणारा संध्याकाल निरखीत होती. तिची बहीण पार्थेनोपी पूर्वीसारखीच पडक्या चेहऱ्याने गप्प बसून राहिली.

तो १८३८ सालचा फेब्रुवारी महिना होता. नाईटिंगेल कुटुंब युरोपच्या प्रवासाला निघाले होते. त्यांची घोडागाडी नऊदहा माणसे मावतील इतकी मोठी होती. तिच्यात बऱ्याच सोई करून घेतलेल्या होत्या. नोकर गाडीच्या उतावर बसत. पण कधी एखादे सुंदर दृश्य दिसले, हवामान ठीक असले, तर फ्लॉरिन्स आणि तिची बहीणही वर चढून बसत.

गाडी कितीही मोठी असली तरी खाचखळगेयुक्त रस्ते आणि माशा पोंगावणाऱ्या खानावळींमुळे प्रवास करणे म्हणजे मोठे साहस बनले होते आणि त्यासाठी जोम आणि घाडस या दोन्हीची गरज होती. तरीही नाईटिंगेल मंडळी, विशेषतः फ्लॉरिन्स फार मजेत होती. मागच्या सप्टेंबरमध्ये घर सोडल्यापासूनचे अनुभव तिने आपल्या दैनंदिनीमध्ये लिहून ठेवले होते. ते इतके विलक्षण होते, की 'जणू अरेबियन नाईट्समधली स्वप्नेच प्रत्यक्षात आली होती.'

इंग्लंडमध्ये नातेवाईकांच्या अनेक कार्यक्रमांत मंडळी नेहमी गुंतलेली असत. फ्लॉरिन्सला तिथे फार कंटाळा वायचा. अठरा वर्षांची फ्लॉरिन्स सुंदर आणि बुद्धिमान होती. तिच्या बहिणीच्या, पार्थेनोपीच्या, तुलनेत काकणभर सरसच ! तिच्यात

समोर : फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलचा जन्म श्रीमंत कुटुंबात झाला होता. आपला चरितार्थ तिने स्वतः बालवाचा अशी अपेक्षा तिच्याकडून कधीही केली गेली नसती. स्वतःची गाडी आणि सहा नोकर पेऊन सतत सात महिने पूर्ण कुटुंबाने युरोपभर प्रवास करत राहणे त्यांना परवडत होते. नाईटिंगेल कुटुंबाची घोडागाडी विप्रात दाखवलेल्या गाडीपेक्षा अधिक मोठी होती. त्यात सामानासह अकरा माणसे बसू शकत होती आणि ती सहा घोड्यांनी ओढली जात होती.

विचारशक्ती आणि विलक्षण भावनाप्रधानता यांचे एक चमत्कारिक मिश्रण होते. झटकन ती स्वतःच्या कल्पनाविश्वात गुरफटून जात असे. या कल्पनाविश्वाला तिच्या पूर्ण आयुष्याला व्यापून टाकण्याचे भय आहे हे तिला माहीत होते.

पार्वे तिच्यापेक्षा एक वर्षाने मोठी होती. ती खूपशी तिच्या आईसारखी - मौजमजा करणारी होती. वडिलांनी ग्रीक, लॅटिन, जर्मन, फ्रेंच, इतिहास, तत्त्वज्ञान असे विषय त्यांच्यावर लादले होते. ते तिला मुळीच आवडत नसे. फ्लॉरिन्सला ते विषय आवडत, इतकेच नव्हे तर तिने त्यांत प्रावीण्य मिळवले आहे हे पाहून तर पार्वेला फारच चीड येई.

प्रवास करत करत मंडळी फ्रान्समध्ये काही दिवस घालवून इटलीमधील जिनोआ येथे आली. तेथे संगीताच्या मैफली, नृत्ये यांना बहर आला होता. दोषी बहिर्णीना, विशेषतः फ्लॉरिन्सला आपल्याकडे आकर्षून घेऊ इच्छिणारे अनेक तरुण तेथे होते. काही काळ तेथे राहून नाईटिंगेल मंडळी फ्लॉरिन्स शहरी पोहोचली. याच शहरात १२ मे १८२० रोजी फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलचा जन्म झाला होता. इथेही संगीत, नृत्याचा मनमुगद आनंद फ्लॉरिन्सने उपभोगला.

फ्लॉरिन्सची द्विधा मनस्थिती

सुंदर इटालियन सरोवरांच्या प्रदेशात भटकून नाईटिंगेल कुटुंब स्वित्झर्लंडमध्ये जिनिव्हा येथे आले. हे शहर राजकीय निर्वासितांनी भरलेले होते. फ्लॉरिन्सला आजवर जगलेल्या आयुष्याहून अगदी वेगळे जग दिसू लागले. हे जग दारिद्र्य, कष्ट, धैर्य आणि निश्चय यांनी व्यापलेले होते. फ्लॉरिन्सच्या अंतर्मनाने खूप मोठी उसळी घेतली आणि आपल्या कल्पनाविश्वाशी झगडून वास्तवातील आव्हानांना सामोरे जाण्याची तिची खोल दडलेली इच्छा बर आली.

तिला सौंदर्य, करमणूक यांची आवड होतीच. तिच्या व्यक्तित्वाचा एक भाग विलक्षण शिस्तीचा भोक्ता होता. तिच्या रोजनिशीत उत्साहाबरोबरच व्यवस्थितपणा दिसून येई.

पार्वेनोपी आणि फ्लॉरिन्स या सुसंस्कृत, लाजाळू तरुणी विवाहापूर्वी वाचन, संगीत, भरतकाम यांत आपला वेळ घालवत असत. क्वचित एखादेवेळेस आपल्या इस्टेटीवरील एखाद्या चांगल्या गरीब कुटुंबाला भेट देत असत. पण फ्लॉरिन्सला वाहून बरेच अधिक काही हवे होते. पुष्कळशा श्रीमंत स्त्रियांचे निरर्थक आयुष्य पाहून ती अगदी उबगली होती.

तारखा आणि वेळ यांच्या व्यवस्थित नोंदी, तसेच ठिकाणे, त्यांमधील अंतरे आणि तेथे आढळलेल्या विशेष गोष्टी यांच्याही नोंदी सापडत. स्वागत समारंभ, नृत्ये, चित्रे, देखावे यांबरोबरच गोरगरिबांच्या दुःखांबद्दल, कष्टांबद्दलही ती लिहीत असे. करमणूक, मौजमजा यांनी ती दिपून गेली नव्हती. युद्धाची झळ पोचलेल्या दुर्दैवी जीवांच्या यातना तिला कळत होत्या. शिक्षणासाठी तिला युरोपला नेण्यात आले. तिथे ती संगीत, नृत्य, चित्रकला आणि अभिजात वास्तुशास्त्र यांही बरेच काही जास्त शिकली.

त्या सर्व प्रवासात फ्लॉरिन्सने स्वतःचे असे एक रहस्य जपून ठेवले होते. हे रहस्य तिचे आयुष्य बदलून टाकणारे होते.

७ फेब्रुवारी १८३७ ला तिने एका खाजगी चिट्ठीत

पार्वेनोपीने आपल्या एम्बलीमधील घराचे काढलेले चित्र. हॅम्पशायरमध्ये एका लहानशा गावात ते प्रसादतुल्य घर होते. सुंदर बागबगीचे आणि फुले यांत वावरताना बागेच्या बाहेरील दारिद्र्य आणि दुःखे यांच्या जगाकडे डोळेझाक करणे फ्लॉरेन्सला सहजच शक्य होते.

समोर : ली हार्ट या नाईटिंगेल कुटुंबाच्या एका भव्य वाड्यातील खिडकीपारची बाबत बसलेल्या फ्लॉरेन्सचे तैलचित्र. फ्लो या घरातील अगदी नव्व मुलगी दिसते. तिच्या मनात बाललेल्या खळबळीची अंधुक कल्पनाही कोणाला येत नाही. पण आतापर्यंत तिचे वाचन विस्तृत आणि सखोल झालेले होते.

लिहिले होते, "परमेश्वर माझ्याशी बोलला आणि त्याने मला स्वतःच्या सेवेसाठी बोलावले." त्या दिवसापासून फ्लॉरेन्सची मनोमन खात्री झाली, की एक ना एक दिवस तिला परमेश्वराचा नेमका आदेश काय आहे तो कळेल आणि तो ती पाळील. कितीही कठीण कार्य असले तरी ती ते करील. तिला खात्री होती, की तिच्या आयुष्याला काही विशेष हेतू आहे. पण या सेवाभावी मार्गाला तिचे आयुष्य लागण्यापूर्वी सोळा वर्षे जावी लागली.

घराच्या सावलीत

१८३९ मध्ये इंग्लंडला परत आल्यावर फ्लॉरेन्सच्या आयुष्यात काही विशेष फरक पडला नाही. तिच्या अंतर्गत व्यथेची तिच्या आईवडिलांना मुळीच जाणीव नव्हती. नाईटिंगेल कुटुंब आपले जीवन, त्यांची खेड्यातील दोन घरे आणि लंडनमधील घर यांत आलटून पालटून व्यतीत करत असे. जे लोक फ्लॉरेन्सला भेटत, ते तिचे सौंदर्य, तिचे झळाळते सोनेरी केस, तिचे मार्दव आणि चातुर्य यांनी प्रभावित होत. तिच्यात चैतन्य सळसळे. हास्याच्या खळाळत्या लहरीत ती नहाऊन निघत असे. मॅरिअन ही तिची मैत्रीण होती. तिचा भाऊ हेन्री निकोलसन याला फ्लॉरेन्सशी विवाह करण्याची इच्छा होती आणि त्यासाठी फ्लॉरेन्सला राजी करण्यासाठी मॅरिअन जास्तीत

फ्लॉरेन्सचा तरुणपणचा फोटो.
ज्या वेळी आपल्या
कुटुंबापासून सुटका करून
थेऊन फ्लॉरेन्स बाहेर पडली
त्या वेळी, लहानपणापासून
ज्या आधुनिक राहणीच्या
समाजात ती वाढली त्याकडे
पाठ फिरवून अगदी साधे
कपडे वापरायला तिने सुरुवात
केली.

जास्त प्रयत्न करी. तिची आई फॅनी मात्र तिच्याबद्दल बऱ्याच अपेक्षा बाळगून होती. फ्लॉरेन्सला लंडनमध्ये मोठे घर, गावी मोठी शेतीवाडी मिळेल, धाटामाटात लग्न होईल असे तिला वाटे. ईस्वराचा तो 'संदेश' फ्लॉरेन्स विसरूनच गेली होती. पण जसजसे दिवस सरायला लागले तसतशी ती त्या संदेशाच्या आठवणीने बेचैन होऊ लागली.

तिच्या काळच्या तरुण, सुसंस्कृत स्त्रियांनी अगदी शांत असावे, हळुवार वागावे, सन्मान्य, धार्मिक आणि किरकोळ गोष्टी करत आयुष्य घालवावे अशी अपेक्षा असे. नोकर घरातले काम करत. पुरुष बाहेर त्यांचे व्यवसाय सांभाळत. स्त्रीने खरेसुरे काही कार्य अंगीकारण्याची सुतराम शक्यता नव्हती.

मात्र कामगार वर्गातील स्त्रिया सकाळपासून रात्रीपर्यंत कारखान्यांत, भयानक आवाजाने दणाणत राहणाऱ्या वातावरणात पाठ मोडेपर्यंत साखळ्या बनवण्याची कामे करत

होत्या. श्रीमंत स्त्री-पुरुषांचे कपडे शिवून त्यांना मिळणारी मजुरी अत्यल्प असल्याने पुष्कळजणी चरितार्थासाठी वेऱ्याव्यवसायात ढकलल्या जात होत्या. त्यांचे कुणालाही काहीही वाटत नव्हते.

सुखवस्तू स्त्रिया वेगळ्याप्रकारे दुःखे भोगत होत्या. त्यांची आयुष्ये संकुचित, निरर्थक आणि कंटाळवाणी होती. त्यांतल्या काहीजणीच फार प्रयत्नांती लेखिका किंवा चित्रकार होऊ शकल्या. एरवी स्त्रियांनी फक्त मुलांना जन्म द्यायचा आणि आज्ञाधारक बायका म्हणून जगायचे. पण फ्लॉरेन्स सुशिक्षित, बुद्धिमान, मानवी जीवनाबद्दल अपार सहानुभूती असलेली स्त्री होती. न संपणाऱ्या रिकामटेकड्या गप्पा, गाणी, पाठ्यां यांत तिचा जीव गुदमरून जाई. ती गप्प राहिली पण दिवसेंदिवस उदास होत गेली. अपरिहार्यपणे तिची प्रकृती खालावली. तिच्या दुखण्याचे कारणच कुणाला कळना. या अकारण उदासीनतेवर इलाज म्हणून तिला लंडनला माय आल्याकडे पाठवण्यात आले. तिचे अधिकाधिक लोकांत मिसळायला मिळेल आणि तिला बरे वाटेल असे साऱ्यांना वाटले.

त्या वेळी व्हिक्टोरिया राणीचा अल्बर्टशी विवाह होणार होता. त्या सगळ्या उत्साही वातावरणात फ्लॉरेन्स सामील झाली. वरवर ती बरी झालेली वाटत असली तरी आतल्या आत आपला वेळ वाया जात असल्याची जाणीव तिला कुरतडत होती. तिचे सगळे आयुष्य असेच जाणार होते का?

गणित

काहीतरी भरीव करण्यासाठी मनाची तडफड होई, तेव्हा फ्लॉरेन्सने गणिताचा अभ्यास सुरू केला. त्यामुळे तिच्या गोंधळलेल्या मनाला काहीतरी निश्चित, स्पष्ट आणि शिस्तबद्ध गोष्टींवर मन केंद्रित करता येऊ लागले. माय आल्याला तिची गरज समजली होती. तिने फॅनीला पत्र लिहिले, "फ्लो आणि मी सकाळी सहा वाजता उठून शेकोटी पेटवून आरामशीरपणे आपल्या कामाला लागतो. आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी जर तिने नेमाने दोन तास काम केले तर दिवसभर ती आनंदात असते."

ज्या वेळी आपण काहीतरी उपयुक्त काम करावे अशी तळमळ फ्लॉरेन्सला वाटत होती, त्या वेळी बहुसंख्य स्त्रिया दारिद्र्यात पिचत होत्या. फ्लॉरेन्सच्या अगदी उत्पत्ती, अशा जीवनात त्यांना किरकोळ रकमेसाठी तासन् तास काम करावे लागत होते.

फॅनी नाईटिंगेल, फ्लॉरेन्सची आई, फ्लॉरेन्सचे इतरांना मदत करण्याचे स्वप्न तिला कधीच कळले नाही. ती स्वतःच्याच सामाजिक आयुष्यातील आनंदात मग्न राहिली.

त्या काळी बऱ्याचशा धार्मिक वृत्तीच्या लोकांची अर्गी समकृत होती, की प्रत्येक व्यक्तीने कसे जगायचे ते परमेश्वराने ठरवून ठेवले आहे. श्रीमंतांचा विश्वास होता, की त्यांची संपत्ती आणि बरा ईश्वराला मान्य आहे आणि त्यानेच विचारपूर्वक शुद्ध कामे करण्यासाठी खालच्या वर्गाची निर्मिती केली आहे.

पण फॅनीला (फ्लॉरेन्सच्या आईला) हे पटले नाही. 'मुलीच्या जातीला संसार धाटायचा, त्यात गणिताचा काय उपयोग?' असे तिचे ठाम मत होते. तिच्या बडिलांनाही वाटले की इतिहास किंवा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे सयुक्तिक आणि शहाणपणाचे ठरेल.

पण फ्लॉरेन्सच्या स्वभावात आता एक हट्टीपणा येऊ लागला होता. तोच पुढे तिच्या मुक्तीला कारणीभूत झाला. ती गणिताला चिकटून बसली.

त्याचा काही उपयोग झाला नाही. तिला परत घरी आणले गेले. ती अधिकच उदास झाली. पहाटे थंडीत उठून ती ग्रीक तत्त्वज्ञान आणि गणित यांचा अभ्यास करी.

पण उरलेला सारा दिवस बावीस वर्षांच्या अविवाहित मुलीने जसा घालवावा तसाच, म्हणजे इतर सान्यांची फुटकळ कामे करण्यात जाऊ लागला. तिला स्वतःचे आयुष्य निरर्थक वाटू लागले.

फ्लॉरेन्स जागी झाली

फ्लॉरेन्सच्या काळात गरीब आणि श्रीमंत यांत मोठी दरी

होती. तिच्या बरोबरच्या अनेक लोकांप्रमाणे तिने दुःख, कष्टांकडे पाहून डोळे मिटून घेतले नव्हते. एकदा ती गावातल्या गरीब लोकांसाठी थोडे अन्न आणि पैसे घेऊन गेली होती. तेव्हा तिला श्रीमंत लोकांच्या जेवणाच्या टेबलावरील बाया जाणाऱ्या अन्नाची तीव्रतेने जाणीव झाली.

तिने लिहिले, "दुःख आणि यातना भोगणाऱ्या माणसांच्या विचारांनीच माझे मन व्यापून टाकलं आहे. मी दुसरं काही पाहूच शकत नाही. मी पाहते ती सारी माणसं दारिद्र्य आणि रोगराई यांनी ग्रस्त आहेत." आपला या लोकांना काहीतरी उपयोग व्हावा असे तिला फार वाटायचे. पण ती काय करणार? त्या काळी खऱ्या गरिबांना मदत करणे योग्य समजले जात नव्हते.

ध्येयसिद्धी

चोविसाव्या वर्षी आपण नेमके काय करू शकू हे तिला समजले. ती रुग्णालयात आजारी माणसांसाठी काम करू शकत होती. आज हे काम अतिशय चांगले आणि कौतुकास्पद समजले जाते. पण त्या काळी ते सर्वथैव अशक्य होते.

हे तैलचित्र फ्लॉरेन्सची सामाजिक पार्श्वभूमी दाखवते. पुस्पांचा सर्वत्र पुढाकार असे. फ्लॉरेन्सने सुंदर दिसाचे किंवा पुष्परचना करावी वा गाणे म्हणावे एवढीच तिच्याकडून अपेक्षा होती. ती स्वयंपाकातसुद्धा लक्ष पावू शकत नसे. कारण ते नोकरीचे काम होते. हा दुष्ट प्रथा मोडणाऱ्या पहिल्या स्त्रियांपैकी फ्लॉरेन्स एक होती. तिने विवाहाला नकार दिला. कुटुंब आणि समाजापासून वेगळे झाल्याने तिला अतिशय मनस्ताप झाला. स्वतःचे ध्येय साधण्यासाठी तिने फार मोठी व्यक्तिगत किंमत मोडली.

(चित्रकार : जॉर्ज रिमिंग)

आळसांबलेल्या आणि व्यसनी परिचारिकेचे व्यंगचित्र. या वेळी परिचारिकांबद्दल अतिशय वाईट समज प्रचारात होते. त्या अशिक्षित, आळशी आणि तिरस्करणीय समजल्या जात.

“बहुधा एका कक्षात एकच परिचारिका असे. झाडणे, पुसणे, विस्तव घेवणे, राख झटकणे, कोळसा घरणे इत्यादी सर्व कामे ती एकट्याने सकाळी सहा ते संध्याकाळी सहापर्यंत करत असे. तिला कुठल्याही ठराविक सुट्या नव्हत्या. ही सर्व शारीरिक कष्टाची कामे संपल्यावर मग ती रोग्यांची शुद्धी करू शके. साहजिकच जेव्हा एखादघाची जखम साफ करून पट्टी बदलायची असेल तेव्हा जो रुग्ण तिला बक्षिसी देऊ शकत असेल त्याचे काम ती प्रथम करी. ज्यांच्याकडे बक्षिसी द्यायला पैसे नसत त्यांना दिवसे दिवस वाट पाहायला लागे. कधी कधी तर ते वाट पाहातच मरून जात.”

एलिझाबेथ बर्टन,
'द अर्ली व्हिक्टोरियन्स अँड
होम'मधून

रुग्णालयांत प्रवेशसुद्धा करू नये असे वाटण्याइतकी परिस्थिती भयानक होती. तेथील व्यवस्था वाईट होती. रुग्णालये खूप अंधारी आणि घाणेरडी असत. विविध रोगांचे रोगी एकाच कक्षात, कित्येकदा तर एका पलंगावरही कोंबलेले असत. पाय मोडलेला एखादा रोगी एखादघा क्षयाच्या रोग्यांजोरी एकाच पलंगावर दिसणे नवे नव्हते. रुग्णालयाच्या लाकडी जमिनी कधी पुसल्या जात नव्हत्या. भिंतींवर ओल आणि बुरशी जमत होती. रोग्यांचे मित्र, नातेवाईक रुग्णालयात चोरून दारू आणत. बिछाने गलिच्छ होते. एक रोगी गेल्यावर दुसरा यायच्या आत चादरही बदलली जात नसे. शस्त्रक्रियांच्या आधी डॉक्टर हात धूत नसत. अंगावरचे कपडे खराब होऊ नये म्हणून अनेक शस्त्रक्रियांसाठी असंख्य वेळा वापरून रक्ताळलेला एकच एक कोट ते घालत. परिचारिका दयाशील असण्याऐवजी व्यसनी, अस्वच्छ आणि निष्काळजी म्हणूनच प्रसिद्ध असत. लोक त्यांच्याकडे तिरस्काराने पाहात. कुठल्याही प्रतिष्ठित स्त्रीला अशा जागांचे दर्शनही घडत नसे. फ्लॉरेन्सने याचा उच्चारही घरात करणे शक्य नव्हते.

पहिले पाऊल

१८४४ च्या उन्हाळ्यात डॉ. सॅम्युअल हॉवे नावाची एक दानशूर व्यक्ती त्या कुटुंबात राहायला आली. फ्लॉरेन्सने त्यांचा सल्ला घेतला. “तिच्यासारख्या प्रतिष्ठित स्त्रीला परिचारिका होणे कधी शक्यच नाही का ?” त्यावर ते म्हणाले की “हे फार कठीण आहे खरे. पण जर तुम्ही हे करू शकलात तर फारच उत्तम !” त्यामुळे फ्लॉरेन्सला प्रोत्साहन मिळाले. पण तरीही एक वर्ष गेल्यावर तिच्या लक्षात आले, की एखाद्या शुश्रूषागृहात जाऊन तिला शुश्रूषा करायचे शिक्षणच घ्यायला हवे. तरच ती हे काम नीट करू शकेल.

तिच्या आईला तिचा हा विचार ऐकून भयंकर धक्का बसला. पार्थे बेभान झाली. त्यांची फ्लॉरेन्स आणि रुग्णालयात ! अशक्य !

फ्लोचा संघर्ष सुरू झाला

सन १८४५ मध्ये फ्लो पूर्ण निरारा झाली होती. मैत्रिणी आणि कुटुंबीयांनी खूप आग्रह केला, तरीही तिने हेन्री निकोल्सनचा विवाहाचा प्रस्ताव स्वीकारला नाही. आता तिने आपला व्यवसाय सुरू करायचे ठरवले होते. गुप्तपणे तिने रुग्णालयांचे अहवाल वाचायला सुरुवात केली. रुग्णालये कशी चालवली जातात आणि त्यांचा कारभार सुधारण्यासाठी काय करायला हवे याची निवेदने विचून मिळतील तिथून आणून ती वाचू लागली. भल्या पहाटे उठून ती अखंड वाचन करी आणि लिहीत राही. आपल्या मित्रमैत्रिणींची आर्जवे करून ती जर्मन, फ्रेंच रुग्णालयांबद्दल बारीकसारीक माहिती मागवून घेई आणि त्यांचा अभ्यास करत राही.

सकाळी न्याहारीच्या वेळेस ती कागद बाजूला सारून, केस विंचरून खाली येई. तिच्या या गुप्त अभ्यासाची कोणालाच कल्पना नव्हती. ऑक्टोबर १८४६ मध्ये तिच्या एका मैत्रिणीने तिला जर्मनीतील कैसरवर्थ येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ डिकोनेसीस या संन्यासिनींसारख्या स्त्रियांच्या संस्थेची

रुग्णालयातील पहिल्या दिवशीच फ्लॉरेन्सला कळून चुकले की रुग्णालय पद्धती बदलायची असेल तर रुग्णसेवेला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. तिच्या आयुष्यभरात तिने रुग्णसेवेला इतर सर्व व्यवसायांहून अधिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तिने नंतर लिहिले, “जर एखादघा रुग्णाला खूप बंदी वाजली, एखादघाला ताप आला, एखादा बेसुद्ध पडला, वक्कर येऊन पडला, एखादघाला जेवल्यावर उलट्या झाल्या किंवा झोपून पाठीला गळवे झाली तर सहसा तो रोग्याचा दोष नसून रुग्णसेवेचा असतो.”

सिडनी हर्बर्ट.

आयुष्यभर फ्लॉरेन्सचा तो एकनिष्ठ मित्र होता. बुद्धिमत्त्व म्हणून त्याने फ्लॉरेन्सला क्रिमिअन बुद्ध्याच्या वेळी बाहेर पडून परिचारिका जमवायला सांगितल्या. तिच्याबरोबर तो अक्षरशः आयुष्य सरेपर्वत काम करत राहिला.

माहिती कळवली. तेथे सन्माननीय धार्मिक स्त्रिया आजारी माणसांची सेवा करत. ही अंधारातील एक प्रकाशाची तिरपी होती. अशा ठिकाणी जायला तिच्या आईने नक्कीच परवानगी नाकारली नसती. तरीही ती बोलायला धजावली नाही. गुप्तपणे अभ्यास करणे आणि स्वतःच्या निराशेशी झगडणे यामुळे ती आजारी पडू लागली.

रोमला परत

सन १८४७ च्या शेवटी सत्तावीस वर्षांच्या वयाला फ्लॉरेन्स वैफल्याग्रस्त झाली. चार्लस आणि सेलिना ब्रेसव्रिज या तिच्या स्नेह्यांनी तिला रोमला पाठवून दिले. जागेत बदल झाला तर तिला बरे वाटेल असे त्यांना वाटले.

तेथे सहा महिन्यांत फ्लॉरेन्सला पुष्कळ बरे वाटले. तेथेच तिची सिडनी हर्बर्टशी ओळख झाली. पुढे त्यांच्यात दाट मैत्री झाली. दोघांनी मिळून पुढे खूपच मोठे कार्य केले.

रोममध्ये फ्लॉरेन्सने बराचसा वेळ एका चांगल्या चालवलेल्या अनाथालयामध्ये घालवला आणि ते कशा पद्धतीने चालवले जात होते याबद्दलच्या नोंदीही तिने करून ठेवल्या.

तरीही घरी परत आल्यावर तिची सुटका नव्हतीच. ती आपल्यासारखा आयुष्यक्रम का स्वीकारत नाही, हे तिच्या आई आणि बहिणीला कळत नव्हते.

विवाहास नकार

सन १८४९ मध्ये निराशेने ग्रासल्यामुळे तिने आत्महत्या करायचे ठरवले. मॅरिअनच्या भावाला तिने सहज नकार दिला. पण याच वेळी १८४२ मध्ये भेटलेल्या रिचर्ड मॉकटन मिलनस बद्दल तिला विलक्षण ओढ वाटू लागली होती. तो बुद्धिमान होता.

पण फ्लॉरेन्स समजून चुकली होती, की विवाह तिच्या घेयाच्या आड येणार होता. मोठ्या मुश्किलीने तिने त्याचा

विवाह प्रस्ताव नाकारला. ती स्वतःच खचून गेली. तिची आई विलक्षण संतापली होती.

व्यथित मनाने फ्लॉरेन्स इजिप्तच्या प्रवासाला निघाली. इजिप्तमध्ये तिने नव्याने निश्चय केला. जुलै ३१ ला ती जर्मनीत कैसरवर्थ येथे आली. तेथील चर्चच्या धर्मगुरूने युरोपभर प्रवास केला होता. चांगल्या योग्य परिचारिकांची फार गरज आहे हे त्यांनी जाणले होते. त्यांनी एक रुग्णालय उघडले होते. ते विचारत, "आमच्या तरुण ख्रिश्चन स्त्रिया लोकांची सेवा करायला पुढे येणार नाहीत का?" तिथल्या धार्मिक वृत्तीच्या स्त्रियांना रोम्यांची शुश्रूषा करताना पाहून पंधरा दिवसांत फ्लॉरेन्सला आपल्या घेयाप्रत पोचण्याचा विश्वास मिळाला.

कैसरवर्थच्या या महिलांवर एक पत्रक लिहिण्याची तिला स्फूर्ती झाली. समविचारी स्त्रियांनी आपला वेळ आणि विचार चहापाठ्यांमध्ये वाया न घालवता काम करावे यासाठी ती प्रयत्न करू लागली. ३१ ऑगस्टला ती तिचे लाडके घुबड अंथेना याला खिरात सुरक्षित ठेवून उत्साहाने घरी पोहोचली.

'गरिबांचा डॉक्टर' जे. लिओनार्दो एक तुक्यालीन चित्र. वॉर्ट परे आणि कारखान्यातील कामाचे खूप ताम यामुळे शहरातील लोकांना गंभीर स्वरूपाचे आजार होत असत. या डॉक्टरसारख्या माणसांच्या कामाने फ्लॉरेन्सला गरिबांच्या मदतीसाठी आयुष्य वेचण्याची प्रेरणा झाली.

शक्य होई तेव्हा फ्लॉरिन्स गुप्तपणे रुग्णालयांना भेट देई. एकाच अंशरुग्णात दोन माणसे झोपलेली असणे हे दुर्लभ नेहमीचेच होते. सर्व प्रकारच्या रोगांचे रोगी एकाच पालनेरुग्णा, अव्यवस्थित कक्षात कोंबलेले असत. तेथे इतकी दुर्गंधी पसरलेली असे की कित्येकदा अतरे शिंपडावी लागत. डॉक्टर तर नाकावर झाल ठेवून फिरत. फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलने नंतर अचूकपणे लिहिले होते, 'रुग्णांना अपाय होणार नाही असे वातावरण हॉस्पिटल्स मध्ये असणे अत्यंत गरजेचे असते.'

घरच्या स्वागताने तिच्या उत्साहावर विरजण पडले. पार्थे नेहमीप्रमाणे बेभानपणे ओरडू लागली. फॅनीने तिच्यावर आगपाखड केली नि सांगितले, 'पुन्हा कैसरवर्धचा उल्लेखही होता कामा नये. तुझ्यामुळे सगळ्या घराला काळोखी फासली गेली आहे.' पण तिला कळून चुकले होते, की आपण जरी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली तरीही आपली मुलगी आपल्याला हवे तसे वागणार नाही.

पार्थेबरोबर सहा महिने

फ्लॉरिन्स आता तीस वर्षांची झाली होती. १७ वर्षांच्या वयात तिच्या कानी जी ईश्वरी हाक आली होती, तिच्या जवळपासही ती नव्हती. तिचे ध्येय फार दूर होते.

तुम्हांला वाटेल की तिच्यासारख्या मोठ्या सुशिक्षित, जबाबदार स्त्रीने लढा द्यायला हवा होता. पण तो काळ १८५० चा होता. १९५० किंवा १९९० चा नव्हता. मध्यमवर्गीय व्हिक्टोरिअन कुटुंबात अविवाहित मुलींना आपल्या आईवडिलांच्या धाकातच राहावे लागे.

आता परिस्थिती अधिकच बिघडली. पार्थे नेहमीच संतापाने बेभान व्हायची, आजारी पडायची. आईवडील म्हणू लागले, 'फ्लॉरिन्सला काही द्यायला नाही. आपल्या आजारी बहिणीबद्दल तिला काही वाटत नाही. ती स्वतः वर्षभर स्वतंत्रपणे भटकून आली होती. पण पार्थेचे काय ? आता निदान पुढचे सहा महिने तरी तिने स्वार्थ सोडून पार्थेबरोबर राहावं.' आणि फ्लॉरिन्सने मान तुकवली.

सहा महिन्यांनी त्या गुलामगिरीतून सुटल्याबरोबर फ्लॉरिन्स, सिडनी हर्बर्ट आणि त्याची पत्नी यांच्याकडे राहायला गेली. तिच्या गृहत्यागाच्या निर्णयाला त्यांनी पाठिंबा दिला आणि तिला परिचारिका होण्यास प्रोत्साहन दिले. डॉ. एलिझाबेथ ब्लॅकवेल या पहिल्या महिला डॉक्टरशी तिचा परिचय झाला. स्त्रीने जर आपल्याला काय करायचे आहे ते निश्चित केले, तर ती फार मोठे यश मिळवू शकते हे तिच्याकडून फ्लो शिकली. आपल्या ध्येयासंबंधी आपल्याला अखेरचा निर्णय घ्यायला हवा हे तिने जाणले.

पहिली गोष्ट तिने जाणली, की तिचे कुटुंब तिच्या महत्त्वाकांक्षेला कधीच मान्यता देणार नाही. जून १८५१ मध्ये तिने रोजनिशीत लिहिले, 'मी त्यांची सहानुभूती मिळवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण ते झालं नाही, याचं मला फार वाईट वाटतं. आजपर्यंत मला लहान मुलासारखं वागवलं गेलं आणि मी तसं वागवून घेतलं.'

यानंतर दोनच आठवड्यांनी तिने कैसरवर्धला जाण्याची योजना आखली. ती नक्की कुठे आणि का जाणार आहे हे तिच्या आईवडिलांनी तिला कोणाला सांगू दिले नाही; पण ते तिला थांबवूही शकले नाहीत.

कैसरवर्धमध्ये

इथले आयुष्य फारच खडतर होते. अन्न अगदी साधे आणि थोडेसेच असे. विद्वार्थिनींना पहाटे पाच वाजता उठावे लागे. जेवणासाठी फक्त दहा मिनिटे मिळत. दिवसातून अनेकदा जमिनीवर गुडघे टेकून देवाची प्रार्थना करावी लागे. पण आयुष्यात कधी नाही इतकी फ्लॉरिन्स आता आनंदात होती. अखेर तिला जे करावेसे वाटत होते ते तिला करायला मिळाले.

फ्लॉरिन्सला आता स्वतःच्या आयुष्याला अर्थ प्राप्त झाल्यासारखे वाटू लागले. तिने आपल्या घरी पत्र लिहिले 'मला थोडा वेळ द्या. माझ्यावर विश्वास ठेवा. मला मदत करा. मला तुमचे आशीर्वाद हवेत.' पण तिच्या आईने आणि बहिणीने उत्तर पाठवले नाही. फ्लॉरिन्सने पुन्हा कधीही त्यांच्याकडून मदतीची वा समजूतदारपणाची अपेक्षा केली नाही.

कॅसांड्रा

कैसरवर्धहून आई आणि बहीण फ्लोला परत घेऊन आल्या. लंडनच्या एका हॉस्पिटलमध्ये रुग्णसेवेचे, शुश्रूषेचे विशेष शिक्षण घेण्याची तिची योजना होती. पण घरी तिच्या वडिलांना डोळ्यांच्या विशेष इलाजासाठी परगावी जाणे आवश्यक होते. फ्लॉरिन्सने आपल्याबरोबर राहावे अशी त्यांची इच्छा होती.

"उगीरा विवाह होणे, विवाहाचे प्रमाण कमी असणे, मुद्द आणित स्वलांतर वांगुळे, काम करण्यासारख्या पुष्कळ प्रौढ कुमाराका समाजात होत्या. पुढेप्रधान संस्कृतीत पुढांशी कोठल्याही क्षेत्रात स्पर्धा करू नये म्हणून एकट्या स्त्रीवर सामाजिक दडपण येत असे. तिने विवाह केला नाही तर तिने घरी राहून पुष्परचना करावी किंवा आईला मेजवाऱ्या आयोजित करण्यात मदत करावी वा गरीब, आजारी माणसांसाठी जेवण व मिठाई घेऊन जावी."

मॅडेलीन मॅसन,
'अ पिक्टोरिअल हिस्ट्री
ऑफ नर्सिंग' मधून

"माझे या जगात काय काम आहे आणि या पंथरवड्यात मी काय केले आहे ? 'डॉक्टर अँड होम' हे पुस्तक व मॅकिन्टॉची दोन प्रकरणे वडिलांना आणि सिविलचा एक खंड आईला वाचून दाखवला. सात स्वरचना पाठ केल्या. पुष्कळ पत्रे लिहिली. वडिलांबरोबर थोडोदोड केली. आठ ठिकाणी भेटी दिल्या. गप्पा मारल्या. बस संपले."

फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल,
तिच्या वहीमधून, १८५६

फ्लॉरेन्सचा एक तरुणपणाचा फोटो. ती लाजाळू, नम्र आणि दयाळू होती. पण स्वकुटुंबाशी संपर्काच्या काळात ती कठोर व निश्चयी बनली. या हुदनिश्चयाचा पुढे तिला तिच्या चळवळीत उपयोग झाला.

ती तिला मोडवेली. पण या प्रवासात एक मोठी गोष्ट घडली. तिचे शुश्रूषा कौशल्य अनुभवल्यामुळे बडिलांचा तिला पूर्ण पाठिंबा मिळाला.

या काळात तिने 'कॅसॅंड्रा' नावाचा लेख लिहिला. यात तिने सुखवस्तू घरातील मुलीच्या एका दिवसाचे चित्रण अतिशय कडवटपणे केले होते. आपल्याला हवे ते करण्याची असमर्थता, कधीही एकटेपणा न मिळणे याची खंत त्यात होती.

पुन्हा एकदा पेचात

पुन्हा एकदा कुटुंबाच्या गुंत्यात अडकलेल्या फ्लॉरेन्सने स्वतः प्रोटेस्टंट असूनही रोमन कॅथलिक चर्चच्या प्रमुखाला सल्ला विचारला. 'कॅथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी' यांनी चालवलेल्या हॉस्पिटलात तिने जावे' असे त्यांनी सुचवले.

आई व बहिणीचा विरोध पूर्वपिकाही तीव्र झाला. पार्येला मोठाले अपस्माराचे झटके येऊ लागले.

पार्येला शेवटी राणीचे डॉक्टर जेम्स क्लार्क यांना दाखवण्यात आले. पार्ये त्यांच्या देखरेखीखाली स्कॉटलंडमध्ये राहिली. डॉ. क्लार्कनी विचारपूर्वक निष्कर्ष काढला, की पार्येपासून फ्लॉरेन्सला दूर ठेवायला हवे. पार्येला स्वतःला जगता आले पाहिजे. बहिणीसाठी फ्लॉरेन्सला घर सोडावे लागले.

फ्लो स्वातंत्र्यासाठी झगडते

फ्लोने पॅरिसला जाऊन 'कॅथलिक सिस्टर्स ऑफ चॅरिटी'च्या रुग्णालयामध्ये ख्रिस्ती मठवासिनी म्हणून राहायचे ठरवले. पण ती त्यांच्याहून वेगळी राहात होती. तयारीसाठी तिला एक महिना होता.

आतापर्यंतच्या तिच्या साठलेल्या सर्व शक्ती कार्यान्वित

झाल्या. तिने रुग्णालये, शुश्रूषागृहे, भिक्षेकरी गृहे यांना भेटी दिल्या. डॉक्टर्स प्रत्येक रोगाच्या रोम्यांची तपासणी करी करतात ते पाहिले, शस्त्रक्रिया पाहिल्या.

तिने रुग्णालयांना फ्रेंच, जर्मन आणि इंग्लिश भाषांतून प्रश्नपत्रिका पाठवल्या. त्यांच्या उत्तरांची तुलना करून तिने स्वतःची टिपणे, नकाशे, यादचा बनवल्या. तिने गुप्तपणे पूर्वी केलेल्या अभ्यासाचा आता उपयोग होऊ लागला. ती या क्षेत्रात प्रवीण झाली. शिस्तप्रियता, संशोधन आणि निर्णय घेण्याची क्षमता या तिच्या गुणांचे फळ दिसू लागले.

फ्लॉरेन्सची पहिली नोकरी

१८५३ मध्ये तिने लंडनमधील अडचणीत सापडलेल्या रुग्ण स्त्रियांची काळजी घेणाऱ्या संस्थेत व्यवस्थापक म्हणून नोकरी स्वीकारली. या संस्थेची तिला पुनर्रचना करायची होती. आयुष्यात प्रथमच तिला व्यावसायिक कौशल्याचे काम करण्याची संधी मिळाली. या बातमीने आई आणि पार्ये संतापाने आजारीच पडल्या. पण बडिलांनी मात्र तिला स्वतंत्रपणे नीट जगता यावे म्हणून दर महिन्याला काही रक्कम पाठवण्याचे आश्वासन दिले. कौटुंबिक विरोधाला न जुमानता, फ्लोने लंडनमध्ये स्वतःसाठी घर घेतले. आता ती स्वतंत्र स्त्री झाली होती.

१, हार्ले स्ट्रीट

ऑगस्ट १८५३ मध्ये तेहतीस वर्षांच्या फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलचा खऱ्या अर्थाने व्यावसायिक पेशाला आरंभ झाला, तो १ हार्ले स्ट्रीट, लंडन येथील 'इन्स्टिट्यूशन फॉर द केअर ऑफ सिक जेंटलविमेन' या संस्थेच्या व्यवस्थापक पदामुळे. फक्त दहा दिवसांत फ्लॉरेन्सला एका रिकाम्या घराचे प्रशस्त रुग्णालयात रूपांतर करायचे होते.

प्रत्येक मजल्यावर नळाने गरम पाणी पुरवले जाऊ लागले. स्वयंपाकघरातून वरच्या मजल्यावर अन्न आणण्यासाठी

"सर्वसाधारणपणे नियम म्हणून परिचारिका रोम्यांना स्नान घालील नसत, त्यांचे पाच भूत नसत. फार कष्टाने आणि खूप पाईने बेंबभर पाणी त्यांचे हात आणि चेहरा टिपण्यापुरतेच त्या देत असत. ज्या बिछान्यावर रुग्ण झोपला असेल त्याच चादरीवर पुन्हा नवा रुग्ण झोपवणे ही पद्धतच होती. बहुधा काप्याने भरलेल्या गदद्या असत. त्या ओलसर, दमट असत आणि त्या क्वचितच स्वच्छ केल्या जात."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल,
१८५५ मध्ये एका रुग्णालयास
भेट दिली असताना.

“ही समिती श्रीमंत आणि मान्यवर स्त्री-पुरुषांची बनलेली होती. या नव्या व्यवस्थापिकेला काम करताना पाहून ते आश्चर्यचकित झाले. तिच्या मागण्या क्रांतिकारक होत्या. विविध रुग्णालयांना आणि संस्थांना तिने दिलेल्या भेटी जरी लहानशा असल्या तरी तिचे तलवारीसारखे धारदार मन आणि सूक्ष्म निरीक्षण यांनी रुग्णसेवेत किती प्रकारे सुधारणा करता येईल याचा आढावा घेतला होता. ती बुद्धिमान व्यवस्थापिका होती. ती स्वतःच्या मार्गाने जात असे. तिच्या क्लिष्ट प्रभावी कार्याने संग्रहित झालेले समितीचे सभासद तिला स्वतःच्या विचाराने काम करू देत असत.”

मॅडेलीन मेसन
‘अ फिक्टोरिअल हिस्ट्री ऑफ नर्सिंग’ मधून.

उद्वाहनांची व्यवस्था करण्यात आली. परिचारिकांना बोलावणे रुग्णांना सोपे जावे म्हणून घंटा बसवण्यात आल्या.

सगळा नोकरवर्ग घाईगडबडीत होता. पुनर्रचना होणार हे माहीत होते, पण ती इतकी आणि अशी असेल याची त्यांना कल्पना नव्हती. या बाबतीत फ्लॉरेन्स व्हिक्टोरिअन युगाच्या फार पुढे होती आणि तिच्या सहनशीलतेने तिला एक गोष्ट शिकवली होती- कुणाकडूनही नकार घ्यायचा नाही.

फ्लॉरेन्सच्या या असल्या मागण्या पाहून ‘हिला बोलवण्यात आपण चूक तर केली नाही ना?’ असे समितीच्या सदस्यांना वाटू लागले. पण तिच्याकडे आकडेवारीसह वस्तुस्थिती होती. या गोष्टी व्हायलाच पाहिजे होत्या. कुटुंबाच्या बंधनातून मोकळी झालेली फ्लॉरेन्स अत्यंत दृढनिरचयी बनली होती. तिच्या योजना स्पष्ट होत्या. अन्नाची कोठी, कापडांची कपाटे यांची तपासणी ती स्वतः नियमितपणे करत असे. तिला फसविणे कोणाला शक्य नव्हते.

खंबीर वाटचाल

हिरोब तपासनिसाठी तिला दर आठवड्याला हिरोब दाखवायचे नाकारले. ‘ते दाखवले गेले पाहिजेत’ असे तिने कठोरपणे सांगताच ते हिरोब दाखवू लागले. कोणतीही गोष्ट तिच्या दृष्टीने क्षुल्लक नव्हती. उंदरांनी कुरतडलेल्या चादरी, गलिच्छ उशा, मोडक्या खुर्चा या सर्वांची हकालपट्टी झाली.

जुन्या पडदघांच्या स्वच्छ चादरी करण्यात आल्या. असंख्य झाडू, ब्रश, फरशा पुसायची फडकी आणली गेली. हॉस्पिटलच्या स्वयंपाकघरात मुरांबे करण्यात येऊ लागले. ते दुकानाच्या किमतीच्या एक चतुर्थांश किमतीत तयार झाले. कामचुकार नोकरांची हकालपट्टी झाली. नवे कामसू नोकर आले. योग्य प्रशिक्षित परिचारिका शोधणे हेच काम फार अवघड होते.

कित्येकदा तिला अप्रिय निर्णय घ्यावे लागले, पण ती स्वतः मात्र अतिशय आनंदात होती.

तिच्या कठोर कर्तव्यनिष्ठेला लोक घाबरत, तरीही

तिच्यावर प्रेम करत असत.

अनेकदा रोम्यांचे गार पडलेले तळपाय ती घासून देई. अनाथ स्त्रियांविषयी तिला सहानुभूती वाटत असे. स्वतः पैसे खर्च करून ती त्यांना हवापालटासाठी पाठवत असे.

फ्लॉरेन्स हे एक अद्भुत नवल होते. ती अतिशय प्रेमळ परिचारिका होती, तिच्या निर्विकार वाटणाऱ्या स्वभावामुळे लोक तिला घाबरत. आई आणि बहिणीच्या आत्यंतिक भावनावशातेने तिच्यातला हळवेपणा नाहीसा झाला होता. हळवेपणा काही कार्यक्षम रुग्णालय बनवू शकणार नव्हता.

थोड्याच दिवसांत फ्लॉरेन्स त्या विषयातली तज्ज्ञ म्हणून ओळखली जाऊ लागली. इंग्लिश रुग्णालयांमध्ये कुठल्या उणिवा आहेत याचा तिने विस्तृत अहवाल तयार केला. यासाठी तिने खूप संशोधन आणि अभ्यास केला होता.

घरच्या सततच्या हरकतींना न जुमानता १८५४ च्या अखेरीस तिने शेतकऱ्यांच्या मुलींना परिचारिकांचे शिक्षण देण्याची योजना आखली.

ज्या देशातल्या स्त्रियांना बाहेरचा श्वासही मोकळेपणाने घेता येत नव्हता, त्या देशात फ्लॉरेन्स पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत होती.

क्रिमिअन युद्ध

या काळात संपूर्ण इंग्लंड देश ब्रिटिश सैन्याच्या क्रिमिअन युद्धातील विजयाची वर्णने वाचत होता. फ्रान्सचा तुर्कस्तानबरोबर जो मैत्रीचा तह झाला होता त्याला सहकार्य देण्यासाठी फ्रान्सच्या रशियाबरोबरच्या युद्धात इंग्लंड उतरले होते. सेबास्टोपोलजवळील सैन्याच्या विजयाची वार्ता वाचताना आपण थोड्याच दिवसांत या सैन्याला जाऊन मिळणार आहोत असे फ्लॉरेन्सला स्वप्नातही वाटले नसेल. रशियन सैन्याशी लढण्यासाठी नव्हे तर रोगराई, अव्यवस्था, पाण आणि थंडी यांच्याशी लढण्यासाठी तिला जायचे होते.

पुढच्या काही वर्षांत फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलची बुद्धी, धैर्य आणि निरचय यांची कसोटी लागणार होती. यामुळे लोकांची

१८५४ मध्ये लंडनमधील श्रोपडपट्ट्यात कॉलन्चाची साथ पसरली. ‘इन्स्टिट्यूट फॉर सिक जंटलविमेन’ (सभ्य आत्रारी स्त्रियांसाठी असलेली संस्था) या संस्थेतील स्त्रियांच्या काळजीसारखीच तिने व्यसनी, अस्वच्छ वेण्यांची काळजी स्वतःहोऊन घेतली. त्यांच्यापैकी कित्येकींना मरताना फ्लॉरेन्सने आपल्या बाहूपाशात घेतले. बाहून अधिक काही करणे तिला शक्य नव्हते. काही दशांकांतर श्रोपडपट्ट्यामध्ये सांडपाण्याचा निचरा होण्याची अधिक बांगली व्यवस्था व्हावी म्हणून तिने चळवळ केली. लंडनमध्ये या- नंतर कधीच कॉलन्चाची (पटकीची) साथ आली नाही.

यांच्याकडेच नव्हे तर एकूण स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलणार होती.

सर्वच युद्धांप्रमाणे याही युद्धात भयानक आणि अनाठायी असे मृत्यू होणार होते. वाईटातून चांगले एवढेच झाले, की सामान्य सैनिकांबद्दल आदर निर्माण होऊ लागला आणि सर्व मिलिटरी व इतर हॉस्पिटल्स ज्या पद्धतीने चालविली होती त्यात दूरगामी सुधारणा घडून आल्या.

क्रिमिअन युद्धात हातात दिवा घेऊन जखमी सैनिकांत फिरणारी 'लेडी विथ् द लॅम्प' या नावाने फ्लॉरेन्स इतिहासात अजरामर झाली.

१८५४ मध्ये ब्रिटनची समजूत होती, की ब्रिटिश सैन्याचा कोणीही पराभव करू शकत नाही. ते जगातील सर्वोत्कृष्ट सैन्य होते. त्यांना काळ्या समुद्रातील क्रिमिअन सामुद्रधुनीकडे नेण्यासाठी जहाजे सज्ज झाली होती. चकचकीत गणवेश घातलेले सैनिक जहाजांकडे चालत होते. त्यांच्यापुढे लष्करी बँड वाजत होता.

पण या पराक्रमी सैन्याचा पाडाव होणार होता, दुसऱ्या सैन्याकडून नव्हे तर रोगराई, अव्यवस्था, भूक आणि थंडी यांच्याकडून.

जून महिन्यात वेढ्यात अडकलेल्या तुर्कांना सोडवण्यासाठी ब्रिटिश सैन्य उतारेकडे निघाले. छावणी टाकण्यासाठी निवडलेली जागा कॉलन्याचे उगमस्थान म्हणून प्रसिद्ध होती. उतरताक्षणीच रोगाची साथ सुरू झाली. कित्येक सैनिक मेले. त्यांना समुद्रात फेकून देण्यात आले. तीन आठवड्यांत सैन्य म्हणून ते कुचकामी ठरले.

ब्रिटिश सैन्याने नंतर आपले लक्ष सेबास्टोपोलकडे वळवले. पूर्ण सैन्य आणि त्यांचे साहित्य घेऊन जाण्यासाठी पुरेशी जहाजे नसल्याने त्यांनी प्रथम फक्त सैनिकच पाठवायचे ठरवले. त्यांचे तंबू, स्वयंपाकाचे साहित्य, औषधपाणी, अंधरूपणांपरूपण सर्व मागे राहिले.

तीन दिवसांत पोहोचण्याऐवजी जहाजांना सात दिवस लागले. अन्नपाण्यावाचून सैनिक तडफडू लागले आणि त्यातच कॉलन्याचा घुमाकूळ सुरू झाला. पाणेरड्या डबक्यातले साठलेले पाणी पिऊन सैनिक आव, हावण असल्या दुखण्यांनी उपह्यावरच आडवे पडले.

विजयाची वेदना

अशा या रोगग्रस्त सैन्याने अल्मा नदी पार केली. वादळाला तोंड देत देत रशियन सैन्याला सेबास्टोपोल शहरात ढकलले. यात असंख्य सैनिक मरण पावले.

जे मेले ते सुटले. पण उरलेल्यांची दशा भीषण होती. त्यांना कसल्याही प्रकारची औषधे, बँडेजेस काहीही उपलब्ध नव्हते. दिवे नव्हते. विखलाने भरलेल्या, गवतावर ठेवलेल्या सैनिकांवर चंद्राच्या प्रकाशात शस्त्रक्रिया केल्या जात होत्या.

त्यानंतर, फक्त २५० सैनिक मावू शकतील अशा जहाजात १५०० रुग्ण सैनिक भरून परत पाठवून दिले गेले. क्रिमिअन युद्धातली एकही बंदुकीची फैर झाडण्याआधीच,

गणवेशातील सैनिकांना स्त्रियांनी निरोप दिला. क्रिमिआच्या युद्धावर निघालेल्या सैनिकांना गैरवाजवी आत्मविश्वास होता. पोचल्यानंतर एका आठवड्याच्या आत पहिली लढाई सुरू होण्यापूर्वीच रोगामुळे हजारांहून जास्त सैनिक मरण पावले.

समोर तळाला : पहिल्या लढायांमध्ये ब्रिटिशांचे अतोनात नुकसान झाले. एकट्या इकरमानच्या युद्धात दोन हजारांमधून मारली गेली. जखमींना अतिशय त्रास भोगावा लागला. अगदी कामचलाऊ तराफ्यातून त्यांना किनाऱ्यावर आणले गेले. तेथे काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यावर जाणाऱ्या जहाजाची वाट पहात त्यांना कित्येक दिवस थांबावे लागले. काहीजण जरी प्रवासात जगले तरी त्यांना झालेल्या जखमा इतक्या विषळत की पुढे ते जगत नसत.

वर :
ब्रिटिश वहाचे
ब्रिजिआनपोल
सेवास्टोपोल वेचे
जवा सगळी
पोहोचली, ती
मार्ग.

उजवीकडे :
मुक्य लढाई
काज्या
लसुद्राच्या उपरोस
वातास्तावा,
इकरमान आणि
सेवास्टोपोल वेचे
लढाई गेली.
जखनीन
वहावावून तीगरो
मेल दूर
मूकतारीच्या
रुग्णालयात
पाठवण्यात आले.

हॉस्पिटल रुग्णांनी भरू लागले. हे सर्व सैनिक कॉलन्याच्या साथीने जख्म झाले होते.

या सैनिकी हॉस्पिटलमध्ये अन्नपाणी नव्हते, अंधरूण, पांघरूण नव्हते. थोडेसे डॉक्टर्स होते, पण शस्त्रक्रिया करण्यासाठी टेबल नव्हते. उपड्या जमिनीवर अर्ध्यामुर्घ्या पांघरूणात गुंडाळलेले, रक्तबंबाळ, घाणीने माखलेले सैनिक क्षीण आवाजात पाण्यासाठी याचना करत होते.

आघाडीवरची बातमी

अनुभवी सैनिकांना हे नवे नव्हते. पण उरलेल्या ग्रेट ब्रिटनला ही घटना कळली तेव्हा त्यांना प्रचंड धक्का बसला. काही तरी करायला हवे होते. तातडीने ! फ्रान्सकडे जास्त डॉक्टर्स व परिचारिका होत्या. ब्रिटनकडे कोणीच नव्हते. या असल्या परिस्थितीवर, नियंत्रण ठेवून दुःखितांची सेवा कोण बरे करू शकेल ?

युद्धसचिव सिडनी हर्बर्ट हा फ्लॉरेन्सचा जुना विश्वासू मित्र होता. त्याच्या दृष्टीने या सगळ्याला एकच उपाय होता — फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल. तिने १५ ऑक्टोबरला परिचारिकांचा एक संघ बरोबर घेऊन तांबडतोब स्कूतारीला हजर व्हावे, अशा आशयाचे पत्र त्याने फ्लॉरेन्सला लिहिले.

हे कार्य तीच करू शकेल, हे फ्लॉरेन्सलाही माहीत होते. तिने हेच कार्य करावे अशी ईश्वरी इच्छा होती.

विशेष म्हणजे या वेळेस तिला घरच्या मंडळींचाही पाठिंबा मिळाला.

हर्बर्टचा प्रस्ताव तिने मान्य केला. चौतीस वर्षांच्या फ्लॉरेन्सची तुर्कस्तानातील ब्रिटिश जनरल हॉस्पिटलातील महिला परिचारिका संधाची व्यवस्थापिका म्हणून नेमणूक झाली. तिच्याबरोबर चाळीस परिचारिकांना पाठवण्याचे ठरले. तशा चाळीस योग्य परिचारिका मिळणेही कठीणच होते. कशातरी तिने अडतीस जणी गोळा केल्या. त्यातल्या काही

“शिवाय तेथे सैन्याच्या रुग्णालयांचा प्रश्न होता. खरे तर तसा काही प्रश्न नव्हताच. कारण तशी रुग्णालयेच नव्हती. वॉटर्सजवळ जशी लढाई झाली तशी शहराजवळ लढाई झाली तर नागरी रुग्णालये उपलब्ध होती. पण ती जखमी आणि मरणासन्न सैनिकांच्या येणाऱ्या प्रचंड ओघाला सामावून घ्यायला फारच अपुरी, लहान पडत. शिवाय तिचे सैन्याच्या परिचारिका नव्हत्या. काही नोकर तिचे असले तरी बरेचसे सेवानिवृत्त होते. ते म्हातारे आणि दुबळे असल्याने स्ट्रेचर उचलणे त्यांना शक्य होत नसे.”

एलिझाबेथ बर्टन,
'द अर्ली व्हिक्टोरिअन्स अँड
होम' मधून

मनोपैर्यं खचलेल्या, बंडीने
गारठलेल्या सैनिकांच्या
तुकट्या बालाक्तावाला परत
नेल्या जात आहेत. कित्येक-
जण रुग्णालयाच्या वाटेवर
बंडीने काकडून थोड्यावरच
मरत. तळावर परत
आल्यानंतरही त्यांची
जगण्याची शक्यता फार कमी
होती. जंतुसंसर्ग आणि
अन्नाचा अभाव यांमुळे
आणखी हजारोन्न मरत.

फक्त मठवासिनीच होत्या. व्यावसायिक परिचारिका नव्हत्याच
त्या. पण इलाज नव्हता. रोमन कैथलिक कॉन्व्हेंटमधील पाच
मठवासिनी या सर्वांत कुशल होत्या.

फ्लॉरेन्स स्कूतारीत येते

५ नोव्हेंबर १८५४ ला फ्लॉरेन्स तिच्या संपासह स्कूतारीच्या
मिलिटरी हॉस्पिटलमध्ये येऊन पोहोचली.

आपल्याला काय पाहायला मिळेल याची चिंता
फ्लॉरेन्सला वाटतच होती. पण प्रत्यक्षात स्थिती इतकी गलिच्छ
आणि भयानक असेल असे तिला स्वप्नातही वाटले नव्हते.
चार मैलांएवढी रोग्यांची रांग पसरलेली. त्यांच्यात एक फुटाचेही
अंतर नाही. मध्यभागचे अंगण म्हणजे दुर्गंधीयुक्त चिखलाने
भरलेली दलदल. संसर्गजन्य रोग आणि कृमींचे ते उगमस्थानच
झाले होते.

फ्लॉरेन्सला अतिशय काळजीपूर्वक वागायचे होते. सर्व
वैद्यकीय सेवक वर्ग सैनिकी अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली
होता. कुठल्याही एका चुकीमुळे फ्लॉरेन्स आणि तिच्या
संपाला परत पाठवले गेले असते.

सगळी व्यवस्था कोलमडलेली होती. प्रत्येक गोष्टीसाठी
एक अर्ज अन् दोन डॉक्टरांच्या सहघा असलेले परवानगी
पत्र यांची गरज होती. मौल्यवान अन्नपदार्थ नीट व्यवस्था
नसल्याने गायब तरी होत होते अन्यथा नासून तरी जात होते.
अर्ज करण्याच्या पद्धतीत काही चूक झाली तर अधिकाऱ्यांना
अतोनात त्रास होई, त्यामुळे ते कुठलाही निर्णय घेत नसत.
सैनिकांना तर ते कमालीच्या तुच्छतेने वागवत. सैनिकांना
लाडावून ठेवायचे नाही अशी सूचना फ्लॉरेन्सला मिळाली
होती. लॉर्ड स्ट्रॅटफोर्ड द रेडक्लिफ कॅनिंग हा ब्रिटिशांचा
कॉन्स्टॅबलमधील राजदूत होता. तो स्वतः भव्य राजवाड्यात
चैनीत राहात होता. सैनिकांच्या सुखदुःखांशी त्याला काही
कर्तव्य नव्हते. फ्लॉरेन्सला प्रथम त्याच्याशी सामना घायचा
होता.

हॉस्पिटलचे कायदेकानू

हॉस्पिटलची दुर्दशा झाली होती. डॉक्टरांना फ्लॉरेन्स मुळीच
आवडत नव्हती. ते तिच्याकडे दुर्लक्ष करत. तिच्या लक्षात
आले की तिला प्रथम डॉक्टरांचा विश्वास संपादन करायला
हवा आहे. तिने आपल्या परिचारिकांना सूचना दिल्या. जखमी
सैनिकांना तसेच सोडून देणे हे परिचारिकांना क्रूरपणाचे वाटत
होते. तरीही जोपर्यंत औपचारिकरीत्या मदतीची मागणी येत
नाही, तोपर्यंत तिने त्यांना धांबावयास सांगितले.

६ नोव्हेंबरला बालाक्तावाच्या लढाईत जबर जखमी
झालेल्या सैनिकांची प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली. तरीही
फ्लॉरेन्सने तिच्या सहचारिणींना धांबवून ठेवले. फक्त जी
कापडे सापडली त्यांच्यापासून त्यांनी बँडेजेस, पट्ट्या, उश्यांचे
अभ्रे, सदरे इत्यादी शिवून ठेवले आणि त्या वाट पहात
राहिल्या.

काहीही करायला सांगितल्यानंतर फ्लॉरेन्सने,
हॉस्पिटलच्या नियमांनुसार वागण्याचे बंधन स्वतःवर घालून
घेतले होते. फक्त स्वयंपाकघरातच ती थोडे स्वातंत्र्य घेई.
तिचे तर सगळा आनंदच होता. तांब्याच्या भांड्यांत मटण
शिजवले जाई आणि त्यातच चहा केला जाई.

वीस हजार जखमी सैनिक
येण्यापूर्वीचे स्कूतारी बरक
हॉस्पिटल. स्कूतारी हे
हॉस्पिटल नसून अक्षरशः सैन्य
छावणीच होती. चार मैलभर
जागेमध्ये लांबलचक, पागेडे
दिवानखाने होते, तेथेच
दाटीवाटीने विखाने पसरले
गेले. तेथे उंदीर पळायचे,
छपरे गळायची. स्वच्छ
पाण्याच्या सोई नव्हत्या.
प्रसाधन गृहे (शौचालये)
तुंबून, बंद होऊन बाहेर
कक्षात बाह्यत होती. फ्लॉरेन्स
चाळीस परिचारिकांना घेऊन
तेथे आली. त्यातल्या फक्त
बाराजणी बाचल्या.

एका सैनिकी अधिकाऱ्याची पत्नी लेडी बटलर हिने काढलेले चित्र - 'रेल कॉल.' तिने युद्धात सापडलेल्या सामान्य माणसांचे दुःख आणि पर्व चितारलेले आहे. चित्रात बालाक्लावाच्या युद्धानंतर उरलेली माणसे दाखवली आहेत.

समोर : आंधळे, अपंग, जखमी झालेले सैनिक घडपडत आपल्या मित्रांना जास्तीत जास्त मदत करत आपाडीवरून परत येतात. त्यांचे आरोग्य, बांगले अन्न, रुग्णालयांची स्वच्छता आणि सुव्यवस्था यांवर अवलंबून होते. ते पुरवण्यासाठीच फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत होती.

फ्लॉरेन्स कामाला लागली. तिने स्वतःबरोबर मदद, मांसाचे काही डबे आणि स्टोव्ह आणले होते. ती इतकी नियमांना धरून वागत होती की तिच्याविरुद्ध कुणालाही तक्रार करता येत नव्हती. डॉक्टरांच्या सहीशिवाय कोणाही रोग्याला काही दिले जात नव्हते. पण हळूहळू त्या आजारी भुकेल्यांना चांगले अन्न मिळू लागले.

हे असे किती काळ चालले असते, कोण जाणे ? पण १ नोव्हेंबरला आणखी एक प्रचंड मोठी पलटण येऊन ठेपली, तशाच जखमी, आजारी सैनिकांची. डॉक्टर आणि अधिकाऱ्यांना आता फ्लॉरेन्स आणि तिच्या सहकाऱ्यांच्या अस्तित्वांची दखल घ्यावीच लागली. त्यांची मदत घ्यावीच लागली.

प्रचंड कार्याला आरंभ
बालाक्लावाच्या युद्धात ब्रिटिशांचा पराभव झाला. छावणीत प्रेतांचा आणि तुटक्या अवयवांचा खच पडला होता. कॉलरा झपाट्याने पसरत होता. पाठोपाठ इकरमानचे युद्ध झाले.

ब्रिटनमधील लोकांनी जेव्हा वर्तमानपत्रांतून सैनिकांची दुरवस्था वाचली तेव्हा त्यांनी जहाजे भरून चादरी, जखमांवर बांधायला पट्ट्या आणि अन्न पाठवले, पण अकार्यक्षम अधिकारी त्यांचे वाटपच होऊ देत नव्हते. फ्लॉरेन्स नॉर्थिंगेलने अक्षरशः हातात हातोडा घेऊन कोठीच्या खोल्यांची कुत्रे फोडली. म्हणून कित्येक सैनिक तिला 'हातोडावाली बाई' म्हणत.

यात ब्रिटिशांचा विजय झाला तरी त्यामुळे जखमींच्या संख्येत भरच पडली.

हिवाळा वाढत होता. गारठलेले हात एकमेकांवर घासून रक्त वाहायला लागले होते. शेकोटी पेटवायला एखादी वाळकी गवताची काडीही दिसत नव्हती. गरम अन्नाचा घास नव्हता. गारठलेल्या वाळक्या चिखलावर झोपावे लागत होते. सर्वत्र रोगराईचा फैलाव झाला होता. जणू काही पृथ्वीवरचा तो नरकच होता. रुग्णांचा ओष वाहत येत होता. कोपऱ्याकोपऱ्यात त्यांना टाकण्यात येत होते. त्यांच्या डोक्याखाली उशीऐवजी बूट होते. पायखाने टोपल्यांचे होते. ते कित्येक दिवस स्वच्छ केलेले नसायचे. दुर्गपीचे साम्राज्य पसरले होते.

आणि हे पुरेसे नव्हते म्हणून की काय १४ नोव्हेंबरला प्रचंड वादळ झाले. जे काही तंबू उभारले होते तेही वान्याने उडून गेले. शिवाय गरम कपड्यांनी भरून येणारे जहाज, तेही समुद्रात बुडाले.

फ्लॉरेन्सने सूत्रे हाती घेतली

३० नोव्हेंबरला हॉस्पिटलची व्यवस्था पूर्ण कोलमडली. आता अधिकाऱ्यांना फ्लॉरेन्सच्या मदतीशिवाय पर्याय नव्हता. कारण तिच्याकडे ब्रिटनमधील खाजगी संस्थांकडून आलेल्या देणग्या होत्या. आणि आवश्यक त्या गोष्टी मिळवण्याची तिची धमक होती.

वादविवाद टाळून शांतपणे फ्लॉरेन्स कामाला लागली. पहिल्या प्रथम तिने पायखाने स्वच्छ करवले. पाण्याअभावी किडे झालेले कपडे भट्ट्या लावून उकळले. भांडारात असलेल्या प्रत्येक वस्तूची यादी केली.

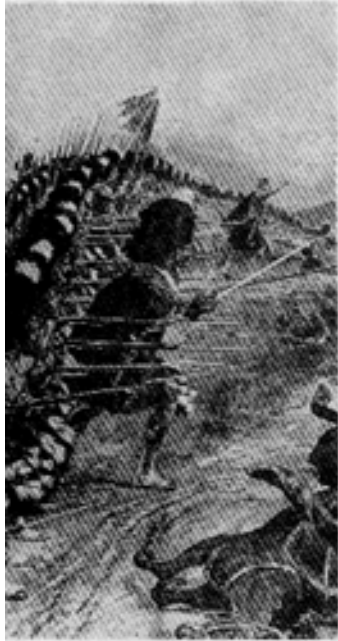
डिसेंबरच्या आरंभी लॉर्ड रेग्लानने त्यांना कळवले, की तो आणखी पाचशे जखमी सैनिक पाठवत आहे. आता जागेची नितांत गरज होती. हॉस्पिटलचा एक भाग मोडकळीस आला होता. लॉर्ड स्ट्रॅटफर्ड आणि तुर्की कामगारांकडून तो दुरुस्त करून घेताना फ्लॉरेन्स जिकिरीला आली. शेवटी तिने स्वतःचे पैसे आणि देणग्या यांतून खर्च करून तो भाग बांधून घेतला.

फ्लॉरेन्सला प्रत्येक माणसाबद्दल किती विव्हाळा वाटत होता ते दाखवणारे एक आदर्शभूत चित्र. भीषण लढाईवरून आलेल्या प्रत्येक माणसाला आंघोळ पातून त्याच्या जखमा बांधल्या जात आहेत. त्याला स्वच्छ कपडे आणि चांगले पोटभर अन्न मिळत आहे की नाही याची ती खात्री करून घेई.

पुष्कळ तुकड्या बल्गेरियामधील जेथे वेचें उतरल्या. छावणी पटकी (कोलरा) साठी प्रसिद्ध असलेल्या जागेवर पडली आणि एक हजाराने अधिक सैनिक स्कूतारीला परत पाठवले गेले.

‘द थिन रेड लाईन’
बालाकलावामधील ११ वे
हायलैंडर्स यांचे कंपनीत बुडविले
याने काढलेले चित्र.
युद्धामध्ये ब्रिटन आणि फ्रान्सचे
मिळून ब्यारेंसी हजर सैनिक
मारले गेले. क्रिमिआमधील
कडक हिवाळा आणि रोगराई
यामुळे प्रत्यक्ष युद्धापेक्षा
जास्तजण मेले.

“तिच्या शांतपणा, तिची
समयसूचकता आणि तत्काळ
कृती करण्याची क्षमता
यामुळे ती देखीलमान मानली
गेली. त्यांक तिची भक्ती
करू लागले. डॉक्टर पूर्णपणे
तिच्यावर अवलंबून राहू
लागले.”

सेसिल बुडहॅम रिमथ,
‘फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल’, मधून

पूर्वी ज्या गोष्टी सैन्याधिकाऱ्यांकडून यायच्या त्या आता फ्लॉरेन्सकडून येऊ लागल्या. अधिकारी तिच्यावर संतापले, पण तिने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले.

अभूतपूर्व संकट

जानेवारी १८५५ मध्ये सैनिकांच्या दुरवस्थेला पारावर राहिला नव्हता. फ्लॉरेन्स लिहिते, “संकटांच्या इतिहासात या संकटांना तोड नव्हती.” रोम्यांची संख्या गुणाकाराच्या पटीने वाढून भेडसावत होती. १२,००० सैनिक आता तिथे होते आणि तरीही काय करायला पाहिजे हे तिच्यासमोर स्पष्ट होते. हॉस्पिटलची उत्कृष्ट पुनर्रचना करण्यासाठी तिने पद्धतशीर व विचारपूर्वक योजना आखल्या. ती वर्तमान आणि भविष्य दोन्हींचा विचार करत होती.

सुधारणा होत असूनही बरॅक हॉस्पिटलात मृत्यूचे प्रमाण वाढत होते. काहीही केले तरीही मरणाऱ्यांची संख्या वाढतच होती. डिसेंबर अखेरीस झालेल्या रोगाच्या साथीत चार सर्जन, तीन परिचारिका आणि शेकडो सैनिक अवघ्या तीनच आठवड्यांत मरण पावले.

ही बातमी ब्रिटिश वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली आणि या क्रिमिअन युद्धाच्या संपूर्ण दुर्घटनेची चौकशी करावी अशी मागणी लोक करू लागले. फेब्रुवारी १८५५ मध्ये सरकारला चौकशीसाठी एक सॅनिटरी कमिशन पाठवावे लागले.

बरॅक हॉस्पिटलमधील सुधारणा

या कमिशनने बरॅक हॉस्पिटलची संपूर्ण पाहणी केली. मृत्यूचे प्रमाण इतके जास्त असावे यात काहीच आश्चर्य नव्हते. संपूर्ण इमारतीत उत्सर्जनाची घाण मुलली होती. वाऱ्याची झुळूक या गजबजलेल्या कक्षांतून मृत्युघंटा वाजवत येत होती.

पहिल्या दोन आठवड्यांत साफसफाईत ५५६ हातगाड्या भरून घाण, २४ वेगवेगळे मेलेले प्राणी आणि २ मेलेले घोडे सापडले. हे सारे पुरून टाकण्यात आले.

सुधारणा होत होत्या, पण त्याचबरोबर भयानक चुकाही होत होत्या. जखमी सैनिकांना घेऊन जाणाऱ्या जहाजावर

शेकडो सैनिकांना चढवायचे काम दोन आठवडे चालू होते आणि तोपर्यंत हे जखमी सैनिक थंडीत जहाजाच्या डेकवर थंडी वाऱ्याला तोंड देत उपडे पडलेले होते. या त्यांच्या अवस्थेला कारण असलेल्या डॉ. लॉसनची कानउपाडणी झाली, तरीही नंतर बरॅक हॉस्पिटलच्या वरिष्ठ वैद्यकीय अधिकारपदी त्याची नेमणूक झाली. ज्या अधिकाऱ्यांनी पावलोपावली तिची अडवणूक करून कामात अडथळे आणले होते तेच युद्धानंतर मान्यवर म्हणून प्रसिद्ध झाले हे पाहून फ्लॉरेन्सला धक्का बसला.

कंदीलवाली बाई

१८५५ च्या हिवाळ्यापर्यंत फ्लॉरेन्स पार दमली होती. कित्येकदा अखंड आठ आठ तास ती गुडघ्यावर बसून सैनिकांच्या जखमा बांधत असे. तेथे आधुनिक औषधे, बँडेज काही नव्हते. जवळ उपलब्ध असलेल्या वस्तूंतून ती आपले काम भागवी.

तिचे धैर्य कायम राहण्यासाठी तिला सर्वांत जास्त मदत त्या शूर शिपायांची झाली. ते कशाबद्दलही तक्रार करत नसत. स्वतःचे दुःख, भीती, घराची ओढ याबद्दल ते चकार शब्दही काढत नसत. हट्टी अधिकारीच फ्लॉरेन्सला कठोर समजायचे. बाकी सर्वांना तिचा सोशिकपणा, कनवाळूपणा आणि गमतीशीर स्वभावच आठवत राही. शस्त्रक्रियेसमयी ती त्यांच्याजवळ असे. ती त्यांच्यात मिळून मिसळून राही, हसत खेळत बोलून त्यांच्या जीवनाची नवी आशा फुलवत असे. दिवसा त्यांना भेटणे शक्य झाले नाही तर ती हातात एक कंदील घेऊन त्या चार मैल लांबीच्या सैनिकांच्या रांगेभोवती फिरत राही. एका सैनिकाने आपल्या घरी कळवले होते— ती जात असता भिंतीवर तिची जी सावली पडते, तिचे सर्वजण चुंबन घेतात.

क्रिमिअन ताप

बरॅक हॉस्पिटल मार्गी लावल्यावर फ्लॉरेन्सने क्रिमिअन हॉस्पिटलमध्ये जायचे ठरवले. पण आजवरचा सगळा धक्का आता तिला जाणवू लागला होता. क्रिमिअन तापाने तिला

स्कूतारीमधील परिस्थिती
नियंत्रणात आल्यावर फ्लॉरेन्स
नाईटिंगेलने युद्धभूमीवरील
वैद्यकीय केंद्रांना सतत भेटी
दिल्या. कोणत्याही हवामानात
यासाठी तिची रपेट चातूच
राहिली. पण याची तिला
मोठी किंमत मोखाची लागली.
ती अतिशय आजारी पडली.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलची 'कॅन्डीलवाली बार्स' म्हणून प्रसिद्धी झाली. स्वतःच्या जीवनाकाळातच ती एक आरुग्णाधिकार बनली. जखमी सैनिकांना नेहमी तिला पाहावेसे वाटे. कारण त्यांची प्रकृती सुधारण्यासाठी ती सतत झगडत असे. युद्धामध्ये अतिशय भीषण घटना त्यांनी पाहिल्या होत्या. या मुदुभाषी स्त्रीमुळे जगात शहाणपणा आणि दयाळूपणा शिल्लक आहे याची त्यांना आठवण होई.

पछाडले. पंधरा दिवस ती जणू मरणाच्या दारात होती. पण अर्धवट भ्रमात असतानामुद्धा ती सतत लिहीत राही — यादचा, सूचना, आज्ञा — एका मागून एक अखंड चालू होते.

या दुखण्यातून ती उठली, मात्र त्यानंतर ती पहिल्यासारखी पुन्हा कधीच झाली नाही. तिचे शरीर पोखरले गेले होते.

ती कामावर परतते, तो तेथे परिचारिका, जोगिणी आणि सैन्य यांचे आपापसातच युद्ध गाजले होते. आणि त्याचा सगळा भार बिचाऱ्या फ्लॉरेन्सवर आला.

तिच्या कुटुंबाने ठरवले की कोणीतरी तिच्याचरोबर गेलेच पाहिजे. माय आल्याने स्वतःहोऊन ही जबाबदारी स्वीकारली. १६ सप्टेंबर १८५५ ला ती स्कूतारीला गेली. अशक्त, दुबळी झालेली फ्लो आणि तिच्याभोवती चाललेली क्षुद्र भांडणे पाहून तिला धक्काच बसला. तिने फ्लॉरेन्सच्या

ऑफिसच्या कामात मदत करायचे ठरवले.

नाईटिंगेल फंड

इंग्लंडमध्ये फ्लॉरेन्सला क्रिमिआचा प्रकाशदीप म्हणून ओळखले जाऊ लागले होते. नाईटिंगेल स्मरणिका, नाईटिंगेल कपबशा, कविता, तिची छरीछोटी चरित्रे यांनी इंग्लंड गजबजून गेले होते. पण फ्लॉरेन्स विचलित झाली नव्हती. अजून काय करायला हवे आहे, या वास्तवाची तिला सतत जाणीव होती.

याच वेळी फ्लॉरेन्सला काही भेटवस्तू ("किटली किंवा हातातले कडघासारखे काही" असे पार्थने उपहासाने लिहिले) देण्यासाठी लोकांकडून देण्या गोळा करण्यात आल्या. पण प्रत्यक्षात त्यातून इतका पैसा जमा झाला, की त्यामधून परिचारिकांच्या शिक्षणासाठी एक संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला गेला. अशी एक सूचना पुढे आली, की सैनिकांनी आपला एक दिवसाचा पगार नाईटिंगेल फंडाला द्यावा. सैनिकांनी जवळ जवळ १ हजार (आजच्या हिशोबाने २ लाख) पौंड जमा केले.

हे सर्व पाहून फ्लॉरेन्सची आई फॅनी अगदी भावनावशा झाली. फ्लोचा आपल्याला विलक्षण अभिमान वाटतो असे तिने तिला लिहिले. भूतकाळ विसरून टाकून फ्लॉरेन्सनेही तिला उलट लिहिले — या माझ्या मानसन्मानाने माझ्या कामाला काही विरोध फायदा झाला आहे असे नाही, पण तुला आनंद झाला असेल तर ते मला फार मोठे समाधान आहे.

शाब्दिक युद्ध

डिसेंबरमध्ये मेडिकल स्टाफचे मुख्य डॉ. हॉल यांनी मुख्य हॉस्पिटलचा तयार केलेला एक अहवाल वर पाठवला. त्यात फ्लॉरेन्सवर अधिकाऱ्यांचा उपमर्द करणे आणि परिचारिकांवर अप्रामाणिकपणा, उघळेपणा, आज्ञापालन न करणे, अकार्यक्षमता, आणि अनैतिकता असे आरोप करण्यात आले होते. सर्व अहवाल पूर्ण खोटा होता. फ्लॉरेन्सला धक्का बसला.

शब्द, पत्रे आणि बैठका यांची धुमश्चक्री झाली. सरकार आणि फ्लॉरेन्सच्या नावाला काळिमा लावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांमध्ये भेटीगाठी झाल्या.

"तिला बाजूने जाताना पहाणं ही देखील केवढी सुखाची गोष्ट असायची. ती एखादधारागी बोलायची आणि अनेकांकडे पाहून मान हालवून सिमत करायची. प्रत्येकाला भेटणे, बोलणे, तिला शक्य नव्हते. कारण आम्ही शोकझ्यांनी तिचे पडलो होतो. तिचे पडणाऱ्या तिच्या सायलीचं बुंबन घेऊन आम्ही समाधान पावायचो."

बॅरक हॉस्पिटलमधील एक सैनिक

"सैन्यातील भीषणपणा काय असतो याची कोणी कल्पनाच करू शकत नाही. तो म्हणजे जखमा आणि रक्त, ताप, हुगवण, घंझी, उन्हाळा किंवा दुष्काळ नव्हे तर कनिष्ठांच्या बाबतीत व्यसनाधीनता, दारूण्या नरोतील पाशावीपणा, गैरव्यवस्था आणि नीतिधर्माचे छळीकरण तर वरिष्ठांच्या बाबतीत हेवेदावे, क्षुद्रपणा, बंफिकीरपणा आणि स्वार्थी पशुता होय."

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

उलेले सैन्य घरी परत गेले. त्यांच्या तुकड्या जहाजांपर्यंत बँड वाजवत आणि ध्वज फडकवित गेल्या. त्यांनी युद्ध बिकले होते, पण पाण, रोगराई आणि अव्यवस्था यांनी त्यांचा पराभव केला होता. फ्लॉरेन्सने पुष्कळांना वाचवले, पण तिचे मुख्य कार्य भविष्यकाळी हजारां लोकांची वेळोवेळी योग्य ती काळजी घेतली जाण्याचे आस्वासन हे होय.

“सैन्याबद्दल मला जेवढे वाटते तेवढे इतर कुणालाही वाटू शकत नाही. तो धरंकेर हिवाळा कळण्यासाठी त्याचा अनुभवच हवा. मी तर तो कधीच विसरू शकणार नाही.”

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल

पण १८५६ च्या आरंभास ब्रिटिश सैन्याला क्रिमिआमध्ये वस्तूंचा पुरवठा करणाऱ्या संपाने संसदेसमोर एक अहवाल ठेवला. या अहवालाने फ्लॉरेन्सच्या अहवालास पुष्टी दिली. पण कमाल म्हणजे डॉ. जॉन हॉलला ‘नाईट कमांडर ऑफ द बाथ’ (के.सी.बी.) ही पदवी देण्यात आली. फ्लॉरेन्सला कमालीची चीट आली. ती लिहिते - हा बाथचा सरदार नसून क्रिमिआन स्मशानाचा सरदार असावा. मी नुसती संतापाने पेटले आहे. कडाक्याच्या थंडीत फाटक्या तुटक्या कपड्यांत एखादचा गलिच्छ ब्लॅकेटात सैनिक राहात होते आणि त्याच वेळी कोठारामध्ये गरम कपडे भरलेले होते, पण सैनिकांना दिले जात नव्हते हे मी पाहिले आहे. आणि ज्यांच्यामुळे हे घडते त्यांना बडती मिळते आहे हे आम्ही कसे सहन करू शकू ? सरकारचा विजय झाला. १६ मार्च १८५६ ला एक पत्रक प्रसिद्ध झाले. त्यात म्हटले होते — राणीच्या सरकारने कुमारी नाईटिंगेल यांना सैन्याच्या हॉस्पिटलांच्या महिला परिचारिका विभागाच्या प्रमुख म्हणून सन्मानित केले आहे.’

फ्लॉरेन्सचा शब्द हा कायदा झाला. तिच्या सर्व शत्रूंचा

एका फटक्यात पराभव झाला.

इंग्लंडला परत

२९ एप्रिल १८५६ ला युद्धसमाप्तीची घोषणा झाली. पण रोगराईची भीती संपलेली नव्हती. उन्हाळा आणि कॉलरा सुरू होण्यापूर्वी सैनिकांना घरी पोचवणे महत्त्वाचे होते. १६ जुलै १८५६ ला शेवटचा रुग्ण बरॅक हॉस्पिटलमधून बाहेर पडला. फ्लॉरेन्सचे काम संपले.

२८ जुलैला माय आल्या आणि फ्लॉरेन्स फ्रान्सला निघाल्या. पॅरिसमध्ये आल्याला सोडून फ्लो एकटीच इंग्लंडला गुपचूप निघून गेली. तिला गर्दी नको होती. तिच्यासाठी मोठाले स्वागत समारंभ योजले होते. ते सर्व तिने टाळले.

ती घरी आली. युद्ध संपल्यावर तिच्यावर सन्मानांचा वर्षाव झाला होता. पण फ्लॉरेन्स समर्थ, कार्यक्षम आणि बरवर. कठोर दिसणारी असली तरी ती बरीच व्याकूळ झालेली होती. ती आपल्या खाजगी रोजनिशीत लिहिते - “माझ्या गरीब बिचाऱ्या सैनिकांनो, मी अगदी वाईट आई आहे. तुम्हांला क्रिमिआच्या थडग्यांमध्ये सोडून मी आले आहे. सहा महिन्यांत, आठ सैनिकी तुकड्यांतील ७३ टक्के सैनिक फक्त रोगाने मेले. त्याचा आता कोण विचार करतोय ?”

धीरोदात्त नायिका

फ्लॉरेन्स कमालीची थकली होती. ती फक्त ३६ वर्षांची होती. पण तिला वाटले, की तिचे कार्य आता संपले. आता ती स्वतःसाठी जगेल, विभ्रंती घेईल. बस्स! पण तिला माहीत नव्हते, की ही तर तिच्या कार्याची नुसती सुरुवात होती. पुढे ४० वर्षे तिला काम करायचे होते.

युद्धानंतरच्या पहिल्या काही महिन्यांत तिच्यावर अभिनंदनपर पत्रे, स्तुतिपत्रे, विवाहाचे प्रस्ताव यांचा नुसता मारा झाला. तिने कुणालाही उत्तरे दिली नाहीत. तिला प्रसिद्धीचा तिरस्कार होता. तिने कोणत्याही जाहीर सभेत हजर राहण्याचे नाकारले. शेवटी स्तुतिमुमनांचा ओघ आपोआप ओसरला.

“क्रिमिआमध्ये एक सैनिक आणि दुसरी परिचारिका अशा दोन धीरोदात्त प्रतिमा उभ्या राहिल्यात. जनसामान्यात यातील प्रत्येक प्रतिमा उन्हावण्याचे श्रेय फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल कडेच जाते.”

सेसिल वुडहॅम स्मिथ
‘फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल’मध्ये.

फ्लॉरेन्सचा जयघोष देशभर झाला. भावनोरक्टने विविध वर्णने करणाऱ्या अनेक स्मृतिका काढल्या गेल्या.

व्हिक्टोरियन समाजाने तिची एक हळवी प्रतिमा तयार केली. ती 'कंदीलवाली बाई' अशी होती. फ्लॉरेन्स ही हळवी, प्रेमळ, दयाळू स्त्री, आजारी, मरणोन्मुख माणसांना घीर आणि आशा देणारी होती. पण ही तिच्या व्यक्तित्वाची एक बाजू झाली. ती तीव्र इच्छाशक्ती असलेली, व्यवहारचतुर आणि विलक्षण बुद्धिमान अशी स्त्री होती. या 'कंदीलवाल्या बाईने' एखादे काम हाती घेतले की तिचे सामर्थ्य जाणवून येई.

क्रिमियन युद्धाने बऱ्याच गोष्टींबद्दलची प्रखर जाणीव तिला झाली. परिचारिकांना विशेष शिक्षण घ्यायला हवे हे तिला केव्हाच कळले होते. पण स्कूतारीतल्या सेवक वर्गाबरोबरच्या कामाच्या अनुभवाने तिची पूर्ण खात्री झाली, की रुग्णसेवेचे सन्मान्य व्यवसायात रूपांतर होण्यासाठी सर्व परिचारिकांसाठी वर्तुणुकीचे काही निश्चित नियम आखले गेले पाहिजेत आणि सर्व परिचारिकांनी ते पाळलेच पाहिजेत. त्यांच्या कामाचा एक निश्चित दर्जा असला पाहिजे. स्कूतारीतील कित्येक मृत्यू केवळ रुग्णालयातील गैरव्यवस्था आणि हलगर्जीपणामुळे घडले होते. म्हणून रुग्णालयात आमूलाग्र बदल घडून यायला हवा होता. फ्लॉरेन्सने संपूर्ण युरोपातील रुग्णालयांचा सखोल अभ्यास केला होता. तिथे काय चालते आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी काय करायला हवे हे तिच्याइतके दुसऱ्या कुणालाही माहीत नव्हते. इतकेच नाही तर लिब्ररपूरमधील कार्यशाळेपासून हिंदुस्थानसारख्या देशाच्या आरोग्याचे प्रस्नही ती सोडवू शकली असती. पण प्रथम ब्रिटिश सैन्यातच सुधारणा करायचे तिने ठरवले होते.

स्कूतारी आणि बालाक्लावातील आठवणींनी ती रात्रंदिवस तळमळत होती. पण सैन्याधिकार्यांना आणि सैन्याच्या रुग्णालयांच्या अधिकार्यांना त्या भीषण दुःखपर्वाचे काहीच वाटत नव्हते. वेदना आणि गोंधळाच्या मुळाशी असलेल्या जुन्या रुग्णालय पद्धतीकडे फ्लॉरेन्स मात्र दुर्लक्ष करू शकत नव्हती.

व्हिक्टोरिया राणीची मदत

अचानक एक चांगली संधी चालून आली. व्हिक्टोरिया राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना तिची कहाणी तिच्याच तोंडून ऐकायची होती. सैन्याच्या सुधारणांची गरज त्या दोघांना

पटवून देता यावी म्हणून फ्लॉरेन्स पुरावे गोळा करण्याच्या कामाला लागली. दिवसाचे बारा तास ती सैन्याच्या रुग्णालयांची पाहणी करण्यात घालवत असे.

दोनच महिन्यांनी ती स्कॉटलंडमध्ये राणी आणि प्रिन्स अल्बर्ट यांना भेटायला गेली. तिने आपले सर्व म्हणणे त्यांच्या समोर मांडले. त्यांनी ते काळजीपूर्वक ऐकून घेतले. राणीने प्रमुख सैन्याधिकार्यांना पत्र लिहिले, 'फ्लॉरेन्स युद्धाच्या आघाडीवर असावी अशी आमची इच्छा आहे.'

तिला परत बोलावण्यात आले. आता फ्लॉरेन्सपुढे मंत्रिमंडळातील प्रमुख मंत्र्यांना जिंकून घेण्याचे काम होते. महत्त्वाची राजकारणी व्यक्ती झाल्याखेरीज तिला सैन्यात मूलभूत बदल घडवून आणणे अशक्य होते. फ्लॉरेन्सने सिडनी हर्बर्ट आणि आणखी चार उच्चपदस्थ व्यक्तींना आपल्या बाजूला वळवून घेतले. ही माणसे आपला मोकळा वेळ तिच्या कामासाठी घालवू लागली. रुग्णालय व्यवस्थेच्या कामात ती तज्ज्ञ आहे, हे त्यांना पटले होते. तिला ते मान देत होते. तिच्या निगर्वा, नम्र स्वभावामुळे आणि

खाली : व्हिक्टोरियन काळातील रम्य भावनांनी फ्लॉरेन्सचे खरे वश झाकळले गेले. डावीकडील चित्र पाहा. चंद्रप्रकाशाने उजळलेल्या कक्षांतून फ्लॉरेन्स गुलाबपुष्पांचे गुच्छ पेंडून चालत आहे. ज्या अकार्यक्षम अधिकार्यांना या खंबीर, हुदनिश्चयी आणि तल्ल्यांशी तडबोड न करणाऱ्या परिचारिकेला क्रिमिआत तोंड द्यावे लागले, त्यांना फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलच्या स्वभावातील ही बाजू कधीच लक्षात आली नाही.

“फ्लॉरेन्सबरोबर मसजान्या लोकांना तिचे काम समजू शकले नाही. तिच्या सामर्थ्याची आणि तिच्या स्वच्छ मनाची त्यांना कल्पना आली नाही. तिच्यामधील असामान्य सामर्थ्य आणि तिच्या स्वभावातील औदार्यही त्यांना कळले नाही. परमेश्वराने निर्मितेले ते एक असामान्य व्यक्तित्व होते.”

डॉ. जॉन सदरलँड - १८५७ च्या सैन्यटी कॅम्पेनचा सभासद.

व्हिक्टोरिया राजीला फ्लॉरेन्सच्या क्रिमिअन युद्धातील कामगिरीबद्दल नितांत आदर होता. तिने फ्लॉरेन्सला एक पदक भेट दिले. त्यावर अक्षरे कोरलेली होती, ‘ब्लेसेड आर द मर्सिफुल’ (दयाळू माणसे ईश्वराच्या कृपेला पात्र ठरतात.)

पद्धतशीरपणामुळे तिच्याबरोबर काम करायला त्यांना आवडू लागले.

सैन्यातील सुधारणा

अखेर मे १८५७ मध्ये सैन्यातील वैद्यकीय सेवेची पाहणी आणि अभ्यास करण्यासाठी एक आयोग नेमला गेला. आता फ्लॉरेन्सही खूप बदलली होती. आपली बाजू ती अधिक व्यवस्थितपणे, समर्थपणे आणि समर्पकतेने मांडू शकत होती. ती अधिक तर्कशुद्ध झाली होती. तिच्या मांडणीत गणिती नेमकेपणा होता, सखोलपणा होता. जीवनातील सारे आनंद बाजूला सारून, आपली सर्व क्षमता पणाला लावून ती नेटाने काम करत होती.

१८५७ च्या वसंत ऋतूत फ्लॉरेन्स रात्रंदिवस काम करीत होती. एकीकडे आयोगामधील राजकारणी व्यक्तींना सूचना देत होती. त्याचबरोबर स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित गोपनीय अहवालही लिहीत होती. हे सर्व ती करत असताना जवळच कोचावर पाचें आणि आई लोळत असत आणि फुलांची रचना करून दमून न जाण्याची प्रेमळ सूचना एकमेकीला करत असत.

‘नोट्स ऑन मॅटर्स अफेक्टिंग द हेल्थ एफिशियन्सी अँड हॉस्पिटल अँडमिनिस्ट्रेशन ऑफ द ब्रिटिश आर्मी’ (ब्रिटिश सैन्याचे आरोग्य, कार्यक्षमता आणि रुग्णालयांची व्यवस्था यांवर परिणाम करणाऱ्या गोष्टी) असा १००० पानांचा गोपनीय अहवाल तिने सहा महिन्यांत पूर्ण केला. अतिशय निःसंदिग्ध आणि मननीय असा तो होता. क्रिमिअन युद्धातल्या अनुभवांचे पाठबळ तिच्या प्रत्येक विधानाला होते.

रोग बरा करण्यापेक्षा रोगाला प्रतिबंध करवा अशी तिची धारणा होती. अनेक राजकारणी व्यक्तींना आणि सैन्यातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना ती क्रांतिकारक आणि विक्षिप्त वाटली. त्यांनी तिला पूर्ण विरोध केला. तेव्हा सैनिकांच्या मृत्यूचे खरे कारण त्यांची निकृष्ट जीवनपद्धती, गलिच्छ व कोंदट रुग्णालये, निकृष्ट आहार हे आहे हे तिला सिद्ध करून दाखवावे लागले. शांततेच्या काळातही तरुण

सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण सर्वसाधारण जनतेतील मृत्यूंच्या दुप्पट आहे हे तिने दाखवले. निवडक उत्तम तरुण दरवर्षी सैन्यात भरती होत होते आणि दरवर्षी १५०० तरुण दुर्लक्ष, रोगराई व कदान्न यांमुळे मरत होते.

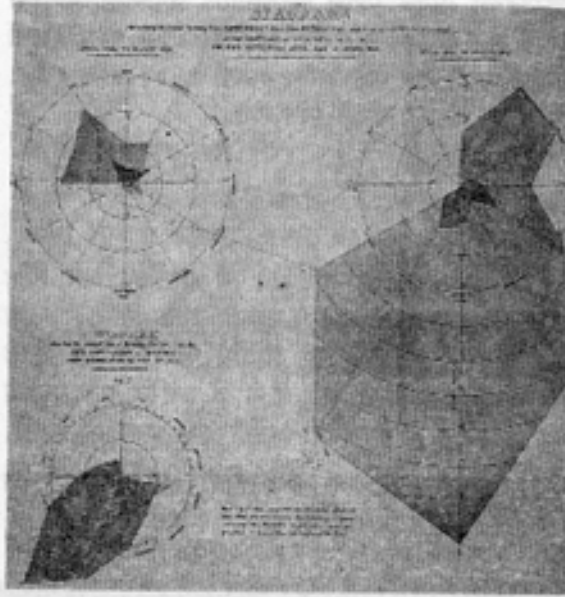
अत्यवस्थ

११ ऑगस्टला फ्लॉरेन्सची प्रकृती पूर्ण ढासळली. चार वर्षांत ती एक क्षणही एकटी राहिली नव्हती. आता तिला शांततेची फार गरज होती. ती इतकी आजारी पडली की कोणीतरी तिच्यासाठी श्रद्धांजली लिहिली आणि फ्लॉरेन्स मरण पावली की ताबडतोब ती छापायची असेही एका वृत्तपत्राने ठरवले.

पण अजून कितीतरी कार्य राहिले होते. ती मरू शकत नव्हती. तिला मरायलामुद्धा फुरसत नव्हती.

खाली : १८५७ मध्ये सर्व पुरुष सभासद असलेली समिती सैन्याच्या आरोग्य-विषयक व्यवस्थेची पाहणी करण्यासाठी नेमली गेली. यातल्या कित्येक सभासदांना तिच्याबद्दल विलक्षण आदर होता. एवढेच नव्हे तर ते तिच्याकडूनच सूचनाही घेत असत. सैन्याविषयीची तिची टीका अतिशय कठोर होती.

वर हावीकडे : त्या काळातील सैनिकांचे वर्तमानपत्रातील एक व्यंगचित्र. सैनिक व्यसनी, आळशी आणि मडूड समजले जात. पण फ्लॉरेन्सला मात्र असे वाटत नव्हते, ती त्यांना दारिद्र्याने पिडल्यामुळेच सैन्यात दाखल होणारी उपेक्षित माणसे समजत होती.

वर उजवीकडे : "हा नकारात फ्लॉरेन्सच्या संशोधनाची तपशीलवार पद्धत दाखवतो. क्रिमिअन युद्धात मरण पावलेल्या प्रत्येक सैनिकाच्या मागे जंतुसंसर्ग आणि टाळता येण्याजोग्या आजाराने मृत्यू पावलेल्यांची संख्या सात होती. हे ती सोदाहरण स्पष्ट करून दाखवू शकत होती. प्रतिबंधात्मक औषधांचा प्राण फ्लॉरेन्सने पातला. चांगले अन्न, स्वच्छता आणि मोकळी हवा यामुळे रोगराई आणि मृत्यू यांना प्रतिबंध करता येतो हे तिने अचिरत संशोधनाने सिद्ध करून दाखवले.

काही काळ एकांतवासात घालवून, फ्लॉरेन्स लंडनला परतली. माय आल्या पुन्हा तिच्या सोबतीला आली. तिच्या मदतीने फ्लॉरेन्सने आई आणि बहिणीला दूर ठेवले. कधीही त्या भेटीला यायला निघाल्या की माय आल्या त्यांना पत्र लिहून कळवी की, "फ्लॉरेन्सच्या दुखण्याचा जोर फार वाढला आहे. नाकाला सूत लावण्याची वेळ आली आहे. तिला भेटायला न आलेलेच बरे." आणि मग त्या भेटीला आल्याच नाहीत.

पार्थेसाठी विवाह प्रस्ताव

१८५७ च्या वसंत ऋतूमध्ये सर हॅरी व्हर्नी नावाच्या गृहस्थांनी फ्लॉरेन्सला मागणी घातली. तिने अर्थात ती नाकारली. मग या गृहस्थांनी आपला मोहरा पार्थेकडे वळवला. तिने मान्यता दिली.

या विवाहानंतर फ्लॉरेन्स बर्लींग्टन हॉटेलच्या बाजूला राहायला गेली. इथे ती आणि माय आल्याशिवाय कोणीच

नव्हते. माय आल्या तिची काळजी घेत होती. फ्लॉरेन्सने स्वतःच्या अंत्यविधीची योजना आखली होती पण एका आरामखुर्चीत बसून ती पूर्वपिकाही जास्त काम करत होती.

आता फ्लॉरेन्सने नागरी रुग्णालयांकडे लक्ष द्यावे व त्यांत सुधारणा कराव्यात, अशी मागणी लोक करू लागले. ही रुग्णालये सैनिकी रुग्णालयांएवढीच किंवा अधिक वाईट होती हे तिच्या लक्षात आले. इ. स. १८५९ मध्ये तिने 'नोट्स ऑन हॉस्पिटल्स' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात तिने लोक रुग्णालयात भरती व्हायला का घाबरतात आणि यावर कुठली उपाययोजना व्हायला हवी ते लिहिले होते.

फ्लॉरेन्सने त्या काळाचा क्रांतिकारक सिद्धान्त मांडला. रुग्णालयांची बांधणी आणि व्यवस्था सुधारण्यानेही तेथील मृत्यूचे प्रमाण खूपच कमी करता येणे शक्य आहे. रुग्णालयांना अधिक खिडक्या हव्यात, मोकळी, स्वच्छ हवा आत खेळायला हवी. सांडपाण्याचा निचरा नीट व्हायला हवा. फरशा, भिंती, पलंग हे नियमितपणे घासून पुसून स्वच्छ करायला हवे. रुग्णसंख्या मर्यादित हवी आणि ही अत्यावश्यक काळजी प्रत्येक रुग्णालयाने घ्यायलाच हवी.

लवकरच रुग्णालयांच्या बांधकामातील तज्ज्ञ म्हणून फ्लॉरेन्स ओळखली जाऊ लागली. जगभरातल्या रुग्णालयांच्या इमारती तिने सांगितलेल्या तत्वांप्रमाणे बांधल्या जाऊ लागल्या. इमारतीतील कुलुपे आणि घोब्याची खोली कशी असावी हेही तिने निश्चित केले होते. कुठलीही गोष्ट किरकोळ वा बिनमहत्त्वाची नव्हती. स्वच्छ कपडे कसे पुरवावे, अन्न गरम कसे ठेवावे, दोन बिछान्यांत किती अंतर असावे, या सान्या गोष्टींचा तिने अभ्यास केला होता.

चाळीस वर्षांपर्यंत फ्लॉरेन्स रुग्णालयांच्या आराखड्याबाबत सल्ला देत राहिली. आजची स्वच्छ, हवेशीर, फुलापानांनी प्रसन्न दिसणारी रुग्णालये हे फ्लॉरेन्सच्या अखंड परिश्रमाचे फळ आहे.

'नोट्स ऑन नर्सिंग'

लंडनमधील सेंट थॉमस रुग्णालय बांधताना ती सल्लागार होती. याच इमारतीत परिचारिकांसाठी खास रुग्णसेवेचे शिक्षण देणारी संस्था काढावी असे तिला वाटू लागले. त्या दिशेने

"१८५९ मधील तिच्या 'नोट्स ऑन हॉस्पिटल्स' या पुस्तकाने रुग्णालयाचे बांधकाम आणि व्यवस्थापन यात मोठी क्रांती झाली. रुग्णालयाशी संबंधित अशा सर्व प्रश्नांत तिला तज्ज्ञ म्हणून मान्यता मिळाली. तिच्या सुधारणा सर्वत्र पोहोचल्या. प्रत्येक प्रशासक रुग्णालयाच्या व्यवस्थापनावर तिचा ठसा उमटला."

लायटन स्ट्राची
'एमिन्ट व्हिक्टोरिअन्स'मधून.

काही परिचारिकांसोबत दयाळू फ्लॉरेन्स. तिच्या यशाचे एक रहस्य असे होते, की ती परिपूर्णतावादी होती. गल्यान योजना आखण्याचा काय परिणाम होतो हे तिने क्रिमिआमध्ये पाहिले होते. उच्च दर्जासाठी ती आयुष्यभर झगडली. प्रत्येक लहानशी गोष्ट तिच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. शस्त्रक्रियेच्या खोलीच्या दरवाजाच्या स्वीपासून रंगाच्या छटेपर्यंत प्रत्येक गोष्टीबद्दल तिचे निश्चित मत होते. आपली रुग्णसेवेची पद्धत तिने प्रयत्नपूर्वक इतरांपर्यंत पोहोचवली. ती अतिशय कनवाळू होती. नव्याने पद स्वीकारणाऱ्या प्रत्येक परिचारिकेला ती चिट्ठी आणि फुले पाठवत असे.

४६

चर्चा करत असतानाच १८५९ मध्ये तिने सर्वसामान्य स्त्रियांना उपयोगी पडेल असे एक पुस्तक लिहिले. त्याचे नाव होते 'नोट्स ऑन नर्सिंग - व्हॉट इट इज अँड व्हॉट इट इज नॉट' : (रुग्णसेवेवरील टिपणे : रुग्णसेवा म्हणजे काय आहे आणि काय नाही.) हे पुस्तक विलक्षण यशस्वी ठरले. सिडनी हर्बर्टने लिहिले. "हे पुस्तक कांदबरीपेक्षाही रोचक आहे."

हे पुस्तक त्या काळात क्रांतिकारी ठरले. आज त्यातल्या सर्व गोष्टी आरोग्य रक्षणाच्या मूलभूत गोष्टी म्हणून केव्हाच मान्यता पावलेल्या आहेत. पण त्या वेळी त्या नव्या होत्या.

याच पुस्तकात अतिशय संवेदनाक्षमतेने फ्लॉरेन्सने रोम्याच्या शारीरिक व मानसिक यातनांचे वर्णन केले आहे. परिचारिकेसंबंधी जी परंपरागत कल्पना चालत आली होती तिच्यावरही तिने हल्ला केला. पुरुषच नव्हे तर स्त्रियाही समजत असत, की प्रेमभंग झालेली किंवा दुसरे काहीच न करू शकणारी स्त्री चांगली परिचारिका होते.

नाईटिंगेल परिचारिका

ही कल्पना बदलण्यासाठी फ्लॉरेन्सला जगापुढे एक वेगळी

परिचारिका आणावची होती. त्या काळी पुष्कळ डॉक्टर परिचारिकांच्या प्रशिक्षणाच्या विरुद्ध होते. त्यांना वाटे, अनुभवाने आणि वेळोवेळी सूचना देऊन कोणाकडूनही हे काम करून घेता येते. फ्लॉरेन्सचे उदाहरण डोळ्यासमोर असूनही, अजूनपर्यंत स्त्रियांना दुर्बल आणि मूर्ख समजले जात होते. पण तिचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले व नाईटिंगेल फंडाच्या ४५,००० पौंडांमधून सेंट थॉमस हॉस्पिटलला जोडून ती परिचारिका प्रशिक्षण संस्था सुरू करू शकली.

नाईटिंगेल परिचारिका दुसऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी तयार केल्या गेल्या. फ्लॉरेन्सने कामाचा जो उच्च दर्जा ठरवून दिला होता तो कोणत्याही जबाबदारीच्या जागा स्वीकारून त्या टिकवून धरू शकणारा होता.

त्यांतील प्रत्येक उमेदवार वेचक आणि चारित्र्यवान होता. त्यांना स्वच्छ गणवेश दिलेला होता. कडक शिस्त पाळली जात होती. पण ज्यांनी हे सर्व स्वीकारले त्यांना राहण्यासाठी स्वतंत्र खोल्या मिळाल्या होत्या. फ्लॉरेन्स त्यांना फुले, पुस्तके, नकाशे, चित्रे इत्यादी पाठवत असे. त्यामुळे संस्थेत राहणे आणि काम करणे आनंददायक वाटू लागले होते. अशा वातावरणात, अशा पद्धतीने, अभ्यास करण्याची संधी या आधी कोणालाच मिळाली नव्हती.

थोड्याच दिवसांत नाईटिंगेल शिक्षण संस्थेची कीर्ती सर्वत्र पसरली. तिथल्या परिचारिकांना सन्मानाने बोलावणी येऊ लागली. पंधरा वर्षांत जगातील सर्व रुग्णालयांकडून नव्या परिचारिका शिक्षण संस्था सुरू करण्यासाठी फ्लॉरेन्सच्या संस्थेतील परिचारिकांना मागण्या येऊ लागल्या. १८८० पर्यंत ब्रिटिश बेटे, कॅनडा, जर्मनी, स्वीडन, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका या सर्व देशांतील मोठ्या रुग्णालयांत नाईटिंगेल संस्थेच्या विद्वार्थिनी दिसू लागल्या.

एकेकाळी रुग्णसेवा करणाऱ्या परिचारिका व्यसनी, चारित्र्यहीन असतात असा समज होता. आज रुग्णसेवा हा जगातील अतिशय सन्मान्य व्यवसायांपैकी एक गणला जात आहे. याचे सारे श्रेय फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलला आणि तिच्या दृढनिश्चयाला आहे.

"उत्तरेहून परतणाऱ्या एका परिचारिकेला तिच्या आगगाडीच्या डब्यात जेवणाचा डबा तिची वाट पाहत असलेला सापडला. दुसरी एक आजाही होती तेव्हा तिला तिचा आहार काय असावा हे लिहिलेला कागद एका चिट्ठीबरोबर मिळाला. चिट्ठीत लिहिले होते, "या गोष्टी माझ्या पैशांनी आणाव्यात."

धकलेल्या परिचारिकांना आठवड्याच्या सुट्टीला विभागीसाठी बोलावले जाई. प्रत्येक नव्या आलेल्या उमेदवाराला ती सहासाठी बोलावत असे. त्या वेळी ती तिला एखादा केक घेत म्हणून देई. एकदा एक तरुण स्त्री तिला भेटण्यासाठी सुंदर कपडे परिधान करून निघाली. पण ऐनवेळी तिला कळले की पाहुणीच्या कपडांच्या दगोवरून तिला मिळणाऱ्या केकचा आकार उरतो. धाईंधाईने तिने कपडे बदलून जुन्यात जुने कपडे घातले. ती सहापाण्याहून परत आली तेव्हा तिच्याकडे सगळ्या छत्तीस उमेदवारांना पुरेल एवढा केक होता."

एल्सपेथ हक्सले,
'फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल'मधून

४७

साथी हरपले

१८६० मध्ये फ्लॉरेन्स एकाकी पडत चालली. प्रथम सैन्यातील आरोग्यसेवेचे नियम तयार करणाऱ्या तिच्या एका सहकाऱ्याचे आकस्मिक निधन झाले. माय आल्या तिच्या कुटुंबाकडे परत गेली. शेवटी, सिडनी हर्बर्ट इतका आजारी पडला, की त्याला राजीनामा द्यावा लागला. सतत प्रगती करत राहण्याच्या ध्यासाने पछाडलेली फ्लॉरेन्स त्याला क्षमा करू शकली नाही. त्याने आपला विश्वासघात केला असेच ती मानत राहिली.

दोन महिन्यांनंतर सिडनी हर्बर्ट मरण पावला. त्याचे शेवटचे शब्द होते - "विचारी ... विचारी फ्लॉरेन्स. आमचं दोघांचं म्हणून सुरू केलेलं काम अपुरं राहिलं."

त्याच्या मृत्यूची बातमी कळताच फ्लॉरेन्स भयचकित झाली. सिडनीने तिचा केवढा तरी संताप, किती दोषारोप सहन केले होते आणि तिच्या घेयासाठी तो अखंड काम करत राहिला. त्याचा देवदूतासारखा कोमल स्वभाव ती कधीच विसरू शकली नाही.

आज परिचारिका उच्चशिक्षित आणि सन्माननीय असतात. फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलने कार्याला आरंभ केला त्या काळाच्या व्यसनी, दुराचारी परिचारिकापेक्षा त्यांची सामाजिक प्रतिमाही फार वेगळी आहे. आधुनिक रुग्णसेवेचा पाया घालणारी म्हणूनच फ्लॉरेन्स जगभर ओळखली जाते.

हर्बर्टच्या मृत्यूमुळे तिचे फार मोठे नुकसान झाले. केवळ एक चांगला मित्र हरपला एवढेच नाही तर वॉर ऑफिसचा दरवाजाच बंद झाला. त्याच्यामार्फतच ती नेहमी काम करत होती. तो गेला म्हणजे सैन्याच्या सुधारणा थांबल्या. आता तिच्या ज्ञानाचा ओघ दुसरीकडे वळवायला हवा होता.

१८६१ मध्ये अमेरिकन सिव्हिल वॉर (अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध) सुरू झाले. ब्रिटनने त्यात भाग घेतला तर मदतीसाठी म्हणून फ्लॉरेन्सला तातडीचे बोलावणे आले. रात्रंदिवस काम करताना १८६२ मध्ये अतिश्रमाने ती कोसळली. ती जगणारच नाही असे वाटले, पण जगली. मात्र सहा वर्षे ती खोलीबाहेर पडू शकली नाही. त्याही काळात तिला भेटायला येणारांची रीथ लागली होती. आपल्या तीन मांजरांबरोबर कोचावर बसून तिचे काम सुरूच होते.

तिच्या आयुष्याची उरलेली पन्नास वर्षे फ्लॉरेन्सला अपंग बनून राहावे लागले. ती चालू शकत नव्हती. अतिश्रमाने किंवा कौटुंबिक कारणाने तिची प्रकृती ढासळे, थकवा येई, जीव गुदमरे. मग तिने स्वतःच्या कामाव्यतिरिक्त इतरांना भेटण्याचेच बंद केले. अंधरुणाला खिळलेले आपले आयुष्य सत्कारणीच खर्च करण्याचा तिने निर्धार केला.

पूर्वीहून अधिक काम

आणि ती काम करत राहिली. विविध सरकारी अधिकारी, मंत्री पत्रांद्वारे तिचा सल्ला मागत. एखादघा आरोग्यविषयक योजनेचा आराखडा हवा असला की तो तिच्याकडे पाठवला जायचा आणि लगेचच कार्यान्वित करता येईल अशा तऱ्हेने तो तयार होऊन यायचा. आता केवळ रुग्णालये आणि आरोग्यच नव्हे, तर सरकारी खाती आणि कायदे या बाबतीतही ती तज्ज्ञ झाली होती. व्यवस्थापनातील तिची बुद्धी इतकी तल्लख होती, की तिने शोधून काढलेले नवेनवे नियम तिच्या मृत्यूनंतरही दीर्घकाळ वापरात राहिले. १९४७ मध्ये एका आर्मी मेडिकल सर्व्हिसेसची चौकशी करणाऱ्या समितीने आपल्या अहवालात म्हटले, की हिशोब ठेवण्याच्या कित्येक नव्या पद्धती अयशस्वी ठरल्याने जेथे त्या बंद कराव्या लागल्या तेथे फ्लॉरेन्सची पद्धतच अतिशय कार्यक्षम ठरली.

"अद्वितीय असे स्थान तिला प्राप्त झाले होते. तिच्या भोवतालचे पुरुष तिला प्रेमाने 'कॅप्टन इन चीफ' म्हणत. ती वस्तुस्थितीची माहिती गोळा करून तिचा अन्वय लावून सत्यता पडताळून पाही. त्यावरून निष्कर्ष काढी. ते निष्कर्ष कागदावर लिहून काढी आणि शेवटी तिच्या कार्याचा प्रचार करणाऱ्या पुरुषांना ते शिकवी."'

सेसिल बुडहॅम स्मिथ,
'फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल'मधून

वयाच्या बेचाळिसाव्या वर्षी आपले आयुष्य संपत आले आहे असे फ्लॉरेन्सला वाटले होते. ती नव्वद वर्षे जगली आणि त्यांतली किमान तीस वर्षे देशातील अत्यंत प्रभावी व्यक्तींमध्ये तिची गणना झाली. कोणत्याही प्रकारचे अधिकारपद नसताना किंवा कुणीही मदतनीस नसताना, कोचावर पडून तिने सैनिकांचे जीवनमान सुधारण्याची आणि शुश्रूषेचे शिक्षण देण्याची चळवळ अव्याहतपणे चालू ठेवली.

हिंदुस्थानातील सैन्य

आता तिने हिंदुस्थानाकडे आपले लक्ष वळवावे अशी मागणी होऊ लागली. हे तिचे कार्य तीस वर्षांहून अधिक काळ चालले. हिंदुस्थानातील सैन्य हा ब्रिटिश साम्राज्याचा फार महत्त्वाचा भाग होता. आकडेवारीवरून असे सिद्ध झाले, की हिंदुस्थानातील सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण दर हजारामागे एकोणसत्तर होते आणि हे मृत्यू उन्हाळ्यामुळे नव्हे तर दूषित पाणी आणि सांडपाण्याची व्यवस्था चांगली नसल्याने होत होते.

हिंदुस्थानी सैनिकांची स्थिती तर याहूनही दुर्दशेची होती. त्या बिचाऱ्यांना पुरेसे अन्न नव्हते, राहुट्या नव्हत्या, प्रसाधनगृहे नव्हती, कुठल्याही सोई नव्हत्या. आता फ्लॉरेन्सपुढे संपूर्ण हिंदुस्थानाची आरोग्यसेवा सुधारण्याचेच काम होते. ते फार बिकट होते. अंधरुणावर पडल्या पडल्या तिने त्यासाठी दोन हजार पानी अहवाल तयार केला. तो तिच्या पूर्वीच्या अहवालाइतकाच उत्तम होता.

एक वर्ष उलटून गेले तरी त्याबाबतीत काहीच केले गेले नाही. फ्लॉरेन्स पुन्हा निराशाग्रस्त झाली. ती स्वतः हलूही शकत नव्हती. तिला आवाज सहन होत नव्हते. तरीही आपल्या कार्यासाठी तिला झगडायचे होते. पुन्हा तेरा महिने तिने अहवाल तयार करण्यात घालवले. शेवटी साध्य एवढेच झाले, की इंडिया ऑफिसमध्ये एक स्वच्छता व आरोग्यखाते उपडण्यात आले आणि वार्षिक अहवाल सादर करण्याची पद्धत सुरू झाली.

समोर : फ्लॉरेन्सला स्वास्थ्य लाभले. ती लव्ठ झाली. 'कंदीलवाल्या बाई'चे दिवस भूतकाळात जमा झाले तरीही ती रुग्णसेवेसाठी, सैन्यासाठी, गरिबांसाठी काम करतच राहिली. आपल्या ताऱ्यात आपल्या आजारी शिक्षिकेला आणि क्रिमिआच्या युद्धात मरणोन्मुख सैनिकांना तिने जो जिवाळा आणि प्रेम दिले तेच अमर्याद प्रेम तिने तिच्या परिचारिकांना दिले.

“तिच्या आवाजातला, हालचालीतला, वागणुकीतला विलक्षण हलुवारपणा पाहिल्यावर तिच्याजवळ वायतांना तिच्या स्वभावातील कणखरपणा जाणवतच नसे. तिचे सामर्थ्य विलक्षण आहे...”

एलिझाबेथ गॅस्केल
इंग्लिश कादंबरीकार

अनाथालयातील परिस्थिती इतकी भयंकर होती, की तेथे येण्यापेक्षा उपाशी राहणे, डॉक्टरांना न भेटणेच गरीब लोक पाकरीत.

याशिवाय रुग्णसेवेची पुनर्रचना, रुग्णालयांतील सुधारणा, परिचारिकांना शिक्षण देणे याबाबत तिचे काम सुरूच होते. आता ती सत्तेवाळीस वर्षांची झाली होती.

अनाथाश्रमाची सुधारणा

डिसेंबर १८६४ मध्ये लंडनमधील हॉलबोर्न अनाथाश्रमात एक गरीब माणूस केवळ आळस आणि दुर्लक्ष यांमुळे निर्माण झालेल्या गलिच्छ वातावरणामुळे मृत्यू पावला. ‘पुअर लॉ बोर्ड’ म्हणजे गरिबांसाठी कायदे करणाऱ्या समितीला चांगला घडा शिकवण्याचे फ्लॉरेन्सने ठरवले. अनाथाश्रम इतके वाईट होते, की गरीब माणसांना तेथे जाण्याची भीती वाटायची आणि तिथे जाणे ते जास्तीत जास्त टाळण्याचा प्रयत्न करीत. पण दुष्काळ, कुटुंबातील माणसांचे मृत्यू, आजार, म्हातारपण यांमुळे गरिबांना नाइलाजास्तव तेथे जावे लागे. पतिपत्नीची ताटातूट व्हायची. आपण समाजावर भार झालो आहोत अशी खेदाची भावना सतत त्यांच्या मनात राहायची.

१८६५ मध्ये नाईटिंगेल परिचारिकांना प्रायोगिक तत्त्वावर लिव्हरपूलच्या अनाथाश्रमात गरीब रुग्णांच्या सेवेसाठी पाठवण्यात आले. गरिबांची प्रथमच प्रशिक्षित परिचारिकांकडून देखभाल केली जात होती. साहजिकच त्याचे चांगले परिणाम दिसू लागले. फ्लॉरेन्सने संसदेत अनाथाश्रम सुधारण्याचा कायदा संमत करून घेण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. १८६७ मध्ये मेट्रोपोलिटन पुअर ॲक्ट संमत झाला. फ्लॉरेन्सने लिहिले, “यामुळे आम्ही थोडेतरी साध्य केले आहे. दोन हजार मनोरुग्ण, ऐंशी देवीचे रोगी आणि लहान मुले यांना तेथून बाहेर काढले. ही फक्त सुरुवात आहे. आम्ही अजून बरीच मजल मारणार आहोत.”

सेंट थॉमसला परत

नाईटिंगेल परिचारिका शिक्षण संस्थेच्या कारभाराची चौकशी केल्यानंतर तेथील दर्जा घसरल्याचे तिला जाणवले. तेथील संस्थेची पुनर्रचना करण्याची गरज होती. आपले उरलेले आयुष्य या संस्थेजवळ जाऊन राहण्याचे तिने ठरवले.

पण पुढची तीन वर्षे तिला आपल्या आईवडिलांकडेही लक्ष द्यावे लागले. १० जानेवारी १८७४ रोजी तिच्या वडिलांचा जिन्यावरून खाली पडून मृत्यू झाला.

आता दुःखीकष्टी आईची आणि सान्या कौटुंबिक प्रश्नांची जबाबदारी तिच्यावरच येऊन पडली. तिने एके ठिकाणी लिहिले, “माझ्या आयुष्याचे तारू खडकावर आपटून फुटले आहे.”

पुढची काही वर्षे ती शांतपणे नाईटिंगेल शाळेचे कार्य करत राहिली. परिचारिकांचे यश हा तिचा आनंद होता. सर्व जगातून तिला पत्रे येत. त्याचाही तिला आनंद होई. तिने बऱ्याच गोष्टी साध्य केल्या होत्या. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कायमचाच उंचावला गेला. सामान्य सैनिकांकडे पाहाण्याची दृष्टी बदलली. प्रसूतिविज्ञान, रुग्णालयांच्या इमारती, गरिबांना मिळणारी वागणूक यात सुधारणा झाल्या. या सर्वांचे श्रेय

अनाथालये बहुधा निराश्रित माणसांसाठी होती. अपंग, वेडी, अनाथ आणि आबारी गरीब माणसे तेथे घालेरुद्धा भयानक परिस्थितीत एकत्रच ठेवली जात. फ्लॉरेन्सने अनाथालयाच्या सुधारणांसाठी आणि तेथे काम करण्यासाठी, परिचारिकांना शिक्षण देण्यासाठी कित्येक वर्षे सत्कारणी लावली.

अगतिक, गरीब लोक या धर्मशाळांत प्रवेश मिळावा म्हणून वाट पहात असलेले फौलड्या या सुप्रसिद्ध चित्रात दाखवले आहेत. भिंतीवर ज्या सूचना लिहिल्या आहेत, त्यात हे दुःखी, भुकेने, थंडीने गारठणारे लोक कोणत्या गुन्ह्याकडे वळतात, त्याची टिप्पणी दिली आहे. अनाथालयाच्या सुधारणांबद्दल फ्लॉरेन्सला अतिशय आस्था होती.

फ्लॉरेन्स नाईटिंगेललाच होते.

हिंदुस्थानातील अपयश

तिला हिंदुस्थानच्या बाबतीत मात्र यश आले नाही. तिने आपल्या दैनंदिनीत लिहिले, "मी हिंदुस्थानासाठी काहीतरी करू शकले असते तर ... !"

सेसिल बुडहॅम स्मिथने सन १८७९ मध्ये तिचे चरित्र लिहिताना म्हटले आहे, "फ्लॉरेन्स निराशेच्या अंधारात बुडाली होती. हिंदुस्थानात काहीही प्रगती होत नव्हती. तिच्या वीस वर्षांच्या श्रमानी आणि त्यागाने काहीही साधले नाही."

असे असूनही हिंदुस्थानातील प्रत्येक आरोग्याधिकार्याला तिने पत्रे लिहिली, त्यांच्या सविस्तर अहवालाचा अभ्यास तिने संकलित करून ठेवला. केवळ स्वच्छता व स्वच्छ पाणी यांमुळे सैनिकांच्या मृत्यूचे प्रमाण झपाट्याने कमी झाले होते. पण सामान्य माणसांचे दारिद्र्य आणि दुःखाचे तिच्या मनावर ओझे बनून राहिले.

पुढे जूनमध्ये तिचा प्रमुख समर्थक हिंदुस्थानचा व्हाईसरॉय

मरण पावला आणि नियोजित कार्यही मागे पडले. सर्व सुधारणा कागदावरच राहिल्या.

२ फेब्रुवारी १८८० ला तिची आई फॅनी मरण पावली. साठ्या वर्षी फ्लॉरेन्स खरी मुक्त झाली.

१८७९ मध्ये तिने लिहिले आहे- "माझ्या आयुष्यातील सर्वात कठीण वर्षे कोणती गेली माहीत आहे ? क्रिमिअन युद्धाची नव्वेत. सिडनी हर्बर्टबरोबर पाच वर्षे वॉर ऑफिसमध्ये दिवसांचे बावीस तास मी काम करत होते तीही नव्वेत, तर माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनंतरची पावणेसहा वर्षे सर्वात बिकट गेली."

तरीही पूर्वीचा सर्व कडवटपणा विसरून तिने आपल्या वृद्ध आईची सेवा केली. पार्थेला अधिक समजून घेतले. त्यामुळे तिच्या वृत्तीत एक शांतपणा आणि परिस्थितीचा स्वीकार करण्याची तयारी आली. ती अधिक हळुवार आणि क्षमाशील झाली. कुटुंबाचा ती आधार झाली. आता तिच्या अपयशाचाही तिला पूर्वीसारखा त्रास होत नव्हता.

हिंदुस्थानात आता नव्या सुधारणा होऊ लागल्या होत्या. तिला बरे वाटू लागले. आपल्या आयुष्यात तिने वैद्यकशास्त्रात कितीतरी बदल झालेले पाहिले. क्लोरोफॉर्म, इथर आले. लिस्टरचे (ॲन्टिसेप्टिक) जंतुनाशकांसंबंधीचे तर पाश्चरचे जंतूबद्दलचे संशोधन प्रसिद्ध झाले. रुग्णालये बदलली. फ्लॉरेन्सचे जीवन आणि कार्य दोन शतकांना सांधणारा पूल ठरला. त्र्याहत्तराव्या वर्षीमुद्दा शिकॅगो येथील स्त्रियांच्या कार्यावरील प्रदर्शनात वाचण्यासाठी तिने रुग्णसेवेवर निबंध लिहून दिला.

म्हातारपण

या वादळी आयुष्याचा वृद्धापकाल आनंदी आणि शांततापूर्ण होता. तिच्यावर प्रेम करणारी आवडती माणसे तिच्या भोवताली होती. उशीरा का होईना पण तिला तिच्या कामाबद्दलचे पुरस्कार मिळत होते.

पाचसहा नोकर असलेल्या घराच्या व्यवस्थेवर तिचे बारीक लक्ष होते. घरात सतत ताजी फुले होती. स्वच्छ

समोर (वर) : वृद्धपणीची फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल- शांत आणि सुंदर वृद्धा. तिच्या व्यक्तिचात कनखरपणा आणि प्रेमळपणा या दोन उत्कृष्ट गुणांचा संयोग झाला होता. तिच्यावर सर्वांनी सतत प्रेम केले. तिची पूजा केली. कित्येक आषाढीचे राजकारणी आणि परिचारिका यांनी तिच्या कार्यासाठी आयुष्य वाहिले.

डावीकडे तळाला : आपली शेवटची वर्षे फ्लॉरिन्सने जेथे पालवली ते तिचे शक्यगृह. नव्वद वर्षांच्या वयाला ती येथे मरण पावली.

तळाचे उजवीकडील चित्र : फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलने आपल्या आयुष्याची शेवटची वर्षे जेथे पालवली ते पर 'क्लेडन हाऊस'. ती एका सुखासीन, प्रतिष्ठित जगातून आली होती. जगातील दारिद्र्य आणि दुःख यांच्याकडे न पाहता आपल्या श्रीमंत जगाच्या कोशातच ती राहू शकली असती.

चादरी असत. परिचारिका होऊ इच्छिणाऱ्या मुलींच्या ती मुलाखती घेत असे. त्यांचे विचार ऐकून घेत असे.

दीर्घकालीन मतभेद विसरून पार्थेच्या अखेरच्या दिवसांत तिने तिची मनापासून सेवा केली. तिच्या मृत्यूनंतर १८९० मध्ये स्वतःच्या वाढत्या वयाचा विचार न करता तिने आरोग्य सेविकांच्या (हेल्थ विहजिटर्स) शिक्षणक्रमाची योजना आखली. सार्वजनिक आरोग्यसेवेकडे तिचे सतत लक्ष होते.

हळूहळू तिची दृष्टी मंदावत जाऊन ती जवळ जवळ अंधच झाली. पण एरवी तिची प्रकृती चांगली वाटत होती. ती आनंदात असे. तिला जीवनाविषयी प्रेम वाटू लागले. "पुष्कळ अपयश, निराशा आणि दुःखं माझ्या पदरी आली. पण आता महातारपणी मला आयुष्य अधिक मोलाचे वाटते आहे." असे तिने लिहिले आहे.

हळूहळू फ्लॉरिन्स क्षीण होत गेली. पण क्रिमिअन युद्धाचे कष्ट आणि असंख्य रोगांना न जुमानणारे तिचे शरीर सहजासहजी हार मानणारे नव्हते. १९०१ मध्ये तिला दिसेनासे झाले तेव्हा तिच्या चुलत आणि आतेभावंडांची मुले तिला वाचून दाखवू लागली. त्या बदल्यात ती त्यांना पूर्वीइतक्याच गोड आवाजात गाणी गाऊन दाखवायची. पुढे पुढे तिच्या विचारांचा गोंधळ होऊ लागला. शेवटी आता 'मिस नाईटिंगेलना पत्रे पाठवू नका' असे इंडिया ऑफिसला तिच्या मदतनिसांनी कळवले.

नोव्हेंबर १९०७ मध्ये सातव्या एडवर्ड राजाने तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' हा पुरस्कार जाहीर केला. एका स्त्रीला प्रथमच हा बहुमान मिळाला होता. राजदूतांनी लंडनमध्ये तिच्या घरी जाऊन तो तिला दिला. पण काय घडते आहे हे फ्लॉरिन्सला नीटसे कळलेच नाही. 'फारच दयाळू, फारच दयाळू' असे काहीतरी पुटपुटत ती झोपी गेली.

१९०९ मध्ये फ्लॉरिन्सने सुचवलेल्या सर्व सुधारणांसह गरिबांविषयीच्या कायद्याचा अहवाल मान्य केला गेला. मे १९१० मध्ये नाईटिंगेल परिचारिका प्रशिक्षण शाळेचा सुवर्णमहोत्सव साजरा करण्यासाठी कार्नेजी हॉलमध्ये मोठी सभा झाली. आतापर्यंत अमेरिकेत अशा हजारांहून जास्त

संस्था निघाल्या होत्या. त्या सभेत फ्लॉरिन्सच्या या यशाचे गुणगान केले गेले.

पण हे काहीच तिला कळले नाही. ती अधिकाधिक अशक्त होत गेली. १३ ऑगस्ट १९१० रोजी नव्वद वर्षांच्या वयाला ती जी झोपी गेली ती पुन्हा उठलीच नाही.

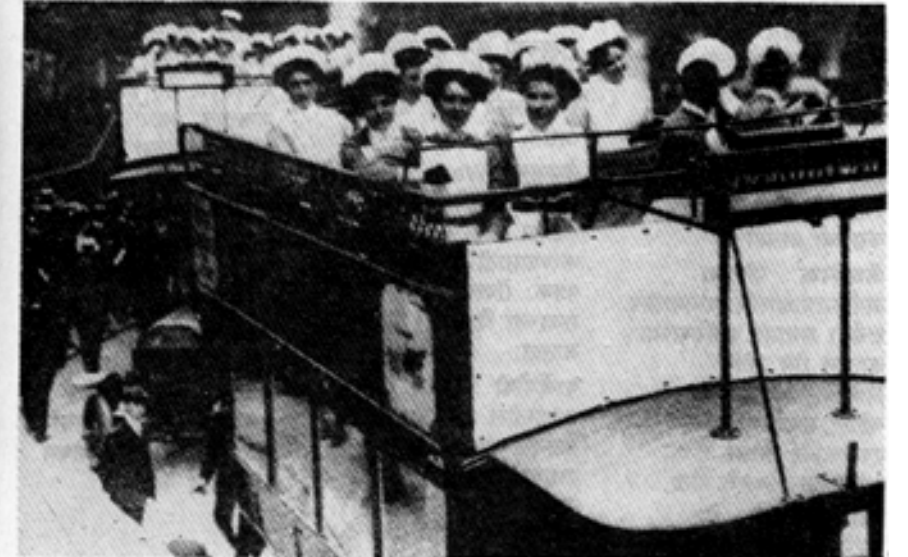
तिच्या स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, कुठल्याही समारंभाशिवाय एम्बलीमधील तिच्या घराजवळ तिचे दफन करण्यात आले. तिची शवपेटी ब्रिटिश सैन्यातील सहा सार्जंट्सनी वाहून नेली.

तिच्या थडग्यावर फक्त एक छोटा क्रॉस उभा आहे. आणि अक्षरे कोरलेली आहेत ती अशी —

“एफ. एन. जन्म १८२०. मृत्यू १९१०.”

याहून मोठे स्मारक तिला नको होते.

“जरी मी रेडक्रॉसचा आणि विविधा कराराचा प्रणेता समजला जात असलो तरी त्याचे खरे श्रेय एका इंग्लिश स्त्रीला जाते. १८५९ च्या युद्धात इटलीला जाण्याची प्रेरणा मला कुमारी फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलच्या क्रियेजामधील कार्याने मिळाली.”
हेरी क्वॉर्ट.

१९१० मध्ये फ्लॉरिन्स नाईटिंगेलच्या अंत्यसंस्काराच्या वेळी तिला आदरांजली अर्पण करण्यासाठी बसेस भरभरून परिवारिका आल्या. अतिशय प्रभावशाली आणि त्या काळाच्या लोकांकडून अपरिमित प्रेम मिळालेली फ्लॉरिन्स नाईटिंगेल अजबामर झाली यात काही संशय नाही.

शब्दकोश

अनाथाश्रम (Workhouse)

: १९३० पर्यंत ग्रेट ब्रिटनमधील प्रत्येक शहर किंवा खेड्यात अनाथाश्रम प्रचलित होते. गरीब, निष्कांचन लोकांना वेगळ्या इमारतीत ठेवून, अन्न आणि निवाऱ्याच्या बदल्यात त्यांच्याकडून काम करून घेतले जाई. फ्लोरिन्सच्या काळात, या लोकांतील स्त्रिया आणि पुरुषांची विभागणी होऊन त्यांना वेगवेगळे ठेवले जाई.

त्यामुळे एकाच कुटुंबातील व्यक्तींना वेगळे केले जाई व त्यांची भेटही होऊ शकत नसे.

अँग्लिकन : कॅन्टरबरीच्या आर्चबिशपच्या आधिपत्याखालील

इंग्लंडमधील चर्चचा सभासद. **कमिशन, रॉयल** : राजकीय अधिपत्रानुसार केली जाणारी चौकशी. कमिशनला आवश्यक तो संदर्भ पुरवला जातो आणि कोणते बदल आवश्यक आहेत व ते कसे केले जावेत यावरचा अहवाल कमिशनने तयार करायचा असतो.

कॅबलिक : पोपच्या आधिपत्याखालील रोममधील चर्चचा सभासद. फ्लोरिन्सच्या काळात रोम आणि अँग्लिकन चर्चमध्ये फारसे चांगले संबंध नव्हते.

एकमेकांवर त्यांचा अविश्वासच जास्त होता.

क्रिमिअन युद्ध : ग्रेट ब्रिटन, सार्विनआ, फ्रान्स

आणि टर्की हे देश आणि रशियाचे साम्राज्य यांच्यामध्ये १८५४ ते १८५६ या काळात हे युद्ध झाले. रशिया आपले साम्राज्य पसरविण्याचा प्रयत्न करीत होती. बल्गेरिआ आणि क्रिमिअन द्वीपकल्पामध्ये हे युद्ध लढले गेले.

गुंगीचे औषध (Anaesthetic): वेदनाशामक औषध, यामुळे माणसाला गुंगी येते आणि डॉक्टर त्या माणसावर शस्त्रक्रिया करू शकतात.

टायफस (Typhus) : अत्यंत सांसांगिक प्रकारचा ताप. कीटकांच्या चावण्यामुळे पसरतो. खूप ताप येणे, अंगावर जांभळे ठिपके उठणे आणि भयंकर डोकेदुखी ही याची मुख्य लक्षणे.

द्वीपकल्प (Peninsula) : बेटासारखी असलेली लहानशी जमीन, मुख्य प्रदेशाला ती जमिनीच्या एका अरुंद पट्टीने जोडलेली असते.

नेमणूक (Warrant) : एखाद्या व्यक्तीला किंवा गटाला काही कार्य करण्यासाठी अधिकार देणारे पत्रक. रॉयल वॉरंट्स ही राजाच्या शिक्क्याने दिली जातात.

पार्वेनोपी : ग्रीक पुराणातील मत्स्यकन्या. मत्स्यकन्यांच्या गाण्याच्या प्रभावाखालून एक ग्रीक नायक निसटून गेला तेव्हा हिने समुद्रात आत्महत्या

केली. असं म्हणतात की तिचे प्रेत बहात नेपल्सच्या किनाऱ्याला लागले. फ्लोरिन्सच्या बहिणीचा जन्म येथेच झाला.

प्रॉटेस्टंट : पोपचा अधिकार न मानणारे ख्रिश्चन. बहुतेक वेळा प्रॉटेस्टंट्स हे जॉन कॅल्विन किंवा मार्टिन लूथर यांनी सुरू केलेल्या पद्धतीप्रमाणे चालणाऱ्या चर्चचे सभासद असतात.

बॅरक : सैनिकांच्या निवासासाठीची मोठी इमारत. त्याकाळी अशा इमारती अत्यंत अनारोग्यकारक असत. आरोग्यासाठीच्या सुविधांचा तेथे मागमूसही नसे.

व्हर्मिन (Vermin) : अपायकारक प्राणी, कीटक. उंदीर, घुरगुरासून ते माशा, उवा आणि मनुष्याच्या रक्तावर जगणारे सर्व कीटक. यांच्या संसर्गामुळे माणसांना रोग होऊ शकतात. आंघोळीच्या, कपडे धुण्याच्या सोयींचा अभाव असेल तेथे हे अधिक प्रमाणात आढळतात.

व्हिक्टोरिअन : १८३८ ते १९०१ मध्ये ग्रेट ब्रिटनमध्ये राणी व्हिक्टोरिआचे राज्य होते. या काळामध्ये काही विशिष्ट कल्पना, वृत्ती, पद्धती आणि आवडी प्रचलित होत्या. या सर्वांना 'व्हिक्टोरिअन' हे विशेषण लावण्यात येते.

Further Reading

Bull, Angela : *Florence Nightingale* (London : Hamish Hamilton, 1985)

Connor, Edwina : *A Child in Victorian London* (London : Wayland, 1986)

Davey, Cyril : *Florence Nightingale - the Lady with the Lamp* (London : Lutterworth Press, 1956)

Holland, Lesley : *Working in a Hospital* (London : Batsford, 1983)

Hodgson, Pat : *Nursing* [Working Lives series] (London : Batsford, 1986)

Huxley, Elspeth : *Florence Nightingale* (London : Weidenfeld & Nicholson, 1975)

Masson, Madeleine : *A Pictorial History of Nursing* (London : Hamlyn, 1985)

Quennell, Marjorie and C.H.B. : *Everyday Things in England 1851-1914* (London : Batsford, 1956)

Rawcliffe, Michael : *Finding Out about Victorian Social Reformers* (London : Batsford, 1987)

Rose, Lionel : *Health & Hygiene* [Past-into-Present series] (London : Batsford, 1986)

Stewart, Anne : *The Ambulance-Woman* (London : Hamish Hamilton, 1985)

—: *The Doctor* (London : Hamish Hamilton, 1985)

Woodham-Smith, Cecil : *Florence Nightingale* (London : Constable, 1951) [This is a heavy reference book but very important as it is by far the best adult biography.]

महत्वाचे दिनांक

- १८२० मे १२ : इटलीतील फ्लॉरेन्स येथे फ्लॉरेन्स नाईटिंगेलचा जन्म.
- १८३७ फेब्रुवारी ७ : लोकांच्या सेवेसाठी फ्लॉरेन्सला 'साक्षात्कार'.
- १८४४ रुग्णांसाठी आपल्याला कार्य करायचे आहे याची फ्लॉरेन्सला कल्पना येते.
- १८४५ सॉल्सबरीच्या अपंगालयात प्रशिक्षण घेण्याचा फ्लॉरेन्सचा प्रयत्न, परंतु कुटुंबाच्या विरोधात तो फसतो.
- १८४६-५३ फ्लॉरेन्स गुप्तपणे रुग्णालये व आरोग्य रक्षणासाठीची खबरदारी व स्वच्छता यांचा अभ्यास करते.
- १८४७ आजारातून उठल्यावर फ्लॉरेन्स रोमला जाते. तेथे तिची सिडनी हर्बर्ट व त्याच्या पत्नीशी ओळख होते.
- १८४९ रिचर्ड मॉन्टन मिलनस फ्लॉरेन्सला मागणी घालतात. नोव्हेंबरमध्ये तिचे मानसिक संतुलन जवळ जवळ संपुष्टात येते.
- १८५० जुलै : फ्लॉरेन्स कैसरवर्थला दोन आठवड्यांसाठी भेट देते.
- १८५१ जुलै : फ्लॉरेन्स अखेर कैसरवर्थला तीन महिने काम करण्यासाठी जाते. तिच्या परिचारिका होण्याच्या उद्दिष्टाला तिच्या वडिलांची मान्यता मिळते.
- १८५३ एप्रिल : लंडनमधील एका खाजगी रुग्णालयात फ्लॉरेन्स व्यवस्थापिकेची जागा स्वीकारते. तिचे वडील तिच्या खर्चासाठी तरतूद करतात.
- १८५४ ब्रिटन, फ्रान्स आणि टर्की रशियाशी युद्ध पुकारतात.
ऑगस्ट : पटकीच्या साथीत, लंडनच्या मिडलसेक्स रुग्णालयात फ्लॉरेन्स स्वेच्छेने परिचारिकेचे काम करते.
सप्टेंबर : दोस्त राष्ट्रांच्या फौजा क्रिमिआमध्ये उतरतात.
ऑक्टोबर १५ : सिडनी हर्बर्ट फ्लॉरेन्सला परिचारिकांचा ताफा घेऊन स्कूतारीला बोलावतात.
नोव्हेंबर ५ : फ्लॉरेन्स व परिचारिका स्कूतारीच्या सैनिकी रुग्णालयात दाखल होतात.
डिसेंबर : सैन्याची पुरवठा व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडली. फ्लॉरेन्स सर्व सैन्याला वैद्यकीय सेवा पुरविते.
- १८५५ रात्रंदिवस कामात व्यग्र असतानाही, फ्लॉरेन्स सैन्यासाठीची वैद्यकीय तरतूद व पुरवठा सुधारण्यासाठी योजना तयार करते.
मे १० : फ्लॉरेन्स क्रिमिआ तापाने ग्रासली जाते.
नोव्हेंबर २९ : ब्रिटनमध्ये नाईटिंगेल निधी जमविण्यास सुरुवात.
- १८५६ एप्रिल २९ : युद्धसमाप्तीची घोषणा.
जुलै १६ : स्कूतारी रुग्णालयातून शेवटचा रुग्ण बाहेर पडतो.
जुलै २८ : फ्लॉरेन्स इंग्लंडला परतते, सैनिकी वैद्यकीय सेवेच्या सुधारणेचे काम हाती घेते.
सप्टेंबर ८ : ती व्हिक्टोरिया राणीला भेटते आणि सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी रॉयल कमिशनची मागणी करते.
- १८५७ मे ५ : सैनिकी आरोग्यासाठीच्या रॉयल सॅनिटरी कमिशनची नेमणूक. फ्लॉरेन्स अथक परिश्रम करते. त्याचवेळी "ब्रिटिश सैन्यातील आरोग्य, कार्यक्षमता आणि वैद्यकीय सेवा यांच्यावर परिणाम करणाऱ्या गोष्टींकरच्या नोंदी" ही तयार करते.
- १८५८ पार्थेचा सर हॅरी व्हर्नी यांच्याशी विवाह.
डिसेंबर : आपल्या 'नोंदी'ची लोकांसाठीची प्रत फ्लॉरेन्स प्रकाशित करते.
- १८५९ मे : हिंदुस्थानातील सॅनिटरी कमिशनवर नेमणूक. 'रुग्णालयासंबंधी नोंदी' प्रसिद्ध व त्यांची मुक्तकंठाने प्रशंसा.
डिसेंबर : 'परिचारिका सेवेवरील नोंदी' प्रकाशित.

- १८६० जून २४ : परिचारिकांसाठी 'नाईटिंगेल प्रशिक्षण शाळे'ची स्थापना.
- १८६१ ऑगस्ट २ : हर्बर्टचा मृत्यू. दुःखावेगाने फ्लॉरेन्स कोसळते.
लिंक्नरपूलमध्ये जिल्हापातळीवर परिचारिकांसाठी पहिली प्रशिक्षण शाळा. किंग्ज कॉलेज रुग्णालयात सुईर्णासाठी नाईटिंगेल प्रशिक्षण शाळा.
- १८६२-६७ सैनिकी वैद्यकीय सेवेसाठी जमाखर्चाच्या पद्धतीचा आराखडा फ्लॉरेन्सने तयार केला. आरोग्य, नोंदी ठेवणे, नियम आणि नेमणुका यांसंबंधीची युद्ध कार्यालयाची ती प्रथम क्रमांकाची सल्लागार बनते.
- १८६४ जानेवारी : हिंदुस्थानातील आरोग्यविषयक कामांच्या सुधारणांविषयीच्या सूचना, फ्लॉरेन्स इतरांच्या सहकार्याने लिहून पूर्ण करते.
फेब्रुवारी : लिंक्नरपूलच्या अनाथाश्रमात फ्लॉरेन्स परिचारिकांची नेमणूक करते.
- १८६५ फेब्रुवारी : अनाथाश्रमांच्या कार्यपद्धतीतील सुधारणांवर फ्लॉरेन्स काम सुरू करते.
- १८६६ नोव्हेंबर : अनाथाश्रम सुधारणांवरील अहवाल फ्लॉरेन्स पूर्ण करते आणि तो सरकारी तपासासाठी सुपूर्द करते.
- १८६७ मार्च : नागरी गरीबांसाठी कायदा संमत.
जून : नाईटिंगेल सुईण प्रशिक्षण शाळा साथीमुळे बंद पडते तेव्हा फ्लॉरेन्स प्रसूतीसमयीच्या मृत्यूंवरील आकडेवारी गोळा करू लागते. या कामाला तीन वर्षे लागतात.
- १८७० जुलै : फ्रॅन्को-प्रशियन युद्धामध्ये ब्रिटिश रेड क्रॉस सोसायटीची स्थापना होते. निधीसाठी फ्लॉरेन्सचे आवाहन. तिच्या कामगिरीसाठी नंतर तिला दोन्ही बाजूंनी पदकांनी सन्मानित केले जाते.
- १८७२ जुलै : फ्लॉरेन्सची कुटुंबाला भेट. वृद्धावस्थेतील आई-वडिलांना आपण मदत केली पाहिजे असे तिला वाटते.
- १८७३ एप्रिल, मे : नाईटिंगेल शाळेसाठी फ्लॉरेन्स आणि सेंट टॉमसमधील एक शल्यविशारद सूचनांचा एक नवा आराखडा तयार करतात. विद्यार्थ्यांच्यात ती अधिकाधिक गुंतत जाते.
- १८७४ जानेवारी १० : फ्लॉरेन्सचा वडिलांचा मृत्यू. तिला आईच्या सेवेसाठी रहावे लागते.
- १८७६ जिल्हा पातळीवरील परिचारिका सेवेविषयी फ्लॉरेन्स 'द टायम्स' मध्ये लिहिते. या पत्रिकेच्या दोन आवृत्त्या निघतात.
- १८७७-७९ १८७७ चे संपूर्ण वर्ष हिंदुस्थानात भयंकर दुष्काळ पडतो. १८७८-७९ मध्ये फ्लॉरेन्स पाटबंधाऱ्यांसाठी मोहीम आखते तसेच दुष्काळाविषयीची सत्य माहिती देण्यासाठी असंख्य लेख व पत्रे लिहिते.
- १८८० फेब्रुवारी २ : तिच्या आईचा मृत्यू.
एप्रिल : पुढील चार वर्षे हिंदुस्थानातील सुधारणांची मोहीम फ्लॉरेन्स हाती घेते.
- १८८३ पार्थे मृत्युमुखी पडते. फ्लॉरेन्स तिची काळजी घेते.
- १८८७ हिंदुस्थान : जमिनविषयक सुधारणा आणि पाटबंधारे योजनांना गती मिळते; सैनिकी रुग्णालयात महिला परिचारिकांना प्रवेश मिळतो आणि अनेक सैनिकी कल्याण योजना आकार घेतात.
- १८९० मे : पार्थेनोपीचा मृत्यू.
- १८९६ यापुढे कधीही फ्लॉरेन्स आपले शय्यागृह ओलांडू शकत नाही.
- १९०१ फ्लॉरेन्स दृष्टी पूर्णपणे गमावते. बराच काळ ती बेशुद्धावस्थेत असते.
- १९०७ सातव्या एडवर्डकडून तिला 'ऑर्डर ऑफ मेरिट' चा किताब. हा मिळविणारी ती पहिलीच महिला.
- १९१० ऑगस्ट १३ : झोपेतच फ्लॉरेन्सचा मृत्यू.